

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

निबंध

संग्रहालय क्रमांक

७२

७०३

लेखक

चिं. वि. वेद्य

सन

१८८२

पुस्तकाचें नांव बालविवाहापासून होणारे

दुष्परिणाम व बालविवाहाच्या इतिहास

७२.

सं. क्र.

बालविवाहापासून होणारे

दुष्परिणाम व बालविवाहाच्या

निबंध

पुरवणी केसरी ता० १९ जनिवारी १८९३.

अवलोकनतिलेखमाला.

लेख तिसरा.

बालविवाहापासून होणारे दुष्परिणाम व
बालविवाहाचा इतिहास.

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः-मनुः
गृहे लक्ष्म्यो मान्याः सततमबला मानविभवैः-वराहमिहिरः

चिं० वि० वैद्य, एम्. ए., एल् एल्. बी.

प्रांतजज्ज, मालवा, उज्जनी.

जनिवारी, सन १८९३

पुणे येथे ' आर्यभूषण ' छापखान्यांत छापिला.

ग्रंथकर्त्यांनी सर्व हक्क आपणाकडे
ठेविले आहेत.

अनुक्रमणिका.

कलम.	विषय.	पृष्ठ.
१.	या लेखांत बालविवाहाचे दुष्परिणाम सांगावयाचे आहेत ते	१
	शारीरिक न्हास. १-१४	
२.	बालविवाहापासून शारीरिक नुकसान पूर्वी होत नव्हतें व पूर्वीचे लोक सशक्त होते अशी जुन्या लोकांची समजूत आहे.	२
३.	एकत्र कुटुंबांत ऋतुप्राप्तीपूर्वी संभोग घडत नव्हते हें खरें आहे.	३
४.	पण एकत्र कुटुंबांत मुलीस लवकर ऋतुप्राप्त होतो.	४
५.	श्रीमंत लोकांत व विजवरांत पूर्वीसुद्धा ऋतुप्राप्तीच्या अगोदर संभोग घडत.	४
६.	बंगाल्यांत असा संभोग होण्यास कधींच आडकाठी नव्हती.	५
७.	सर्व देशांत व पूर्वीसुद्धा ऋतुप्राप्ती झाल्याचरोबर समागम सुरू होतो तो शरीरास अनिष्ट आहे व तो बालसंभोगच ह्मटला पाहिजे.	६
८.	आपल्या लोकांत कांहीं वाईट समजुती आहेत व साधारण मनुष्याची इच्छा अप्रौढसमागमा कडे असते.	७
९.	इंग्रजी राज्य झाल्यापासून मुलांचें महत्त्व वाढलें आहे व यामुळे एकत्र कुटुंबांतसुद्धा बालसंभोगास प्रत्यवाय राहिला नाहीं.	७
१०.	ही गोष्ट शेतकरी वगैरे लोकांस सर्वकाळीं लागू आहे.	९
११.	पूर्वीचे लोक अफगाण लोकांपेक्षां अशक्तच होते.	९
१२.	पूर्वीचे लोक आमच्यापेक्षां स्वतंत्रता, सुवृत्ता, दंगेधोपे, शस्त्रे वगैरे कारणानें बळकट होते; पण इतर लोकांपेक्षां अशक्त होते.	१०
१३.	हल्लीं बालविवाह व इतर कारणांनीं शारीरिक न्हास एकदम	

कलम,	विषय,	पृष्ठ.
	झाला आहे.	१२
१४.	उशिरां लमें केल्यापामून शारीरिक नुकसान होणार नाही.	१२
१५.	सासरीं मुलींची वाढ होते तशी माहेरीं होईल व ही वाढ एक दिशेची असते.	१३
राष्ट्रीय अवनति. १४-४०		
१६.	बालविवाहाचा व चिरकालिक पारतंत्र्याचा संबंध पृथ्वीच्या नकाशाकडे पाहिलें असतां दिसतो.	१४
१७	ग्रीक, रोमन, व जर्मन लोकांच्या उत्तरोत्तर उत्कर्षावरून राजकीय उत्कर्ष व विवाहपद्धतीचा संबंध सिद्ध होतो.	१५
१८.	हीं राष्ट्रे व हिंदुस्थान स्पेन्सरच्या सिद्धांताचीच उदाहरणे आहेत.	१७
१९.	या सिद्धांताच्या सिद्धतेस बालविवाह आपल्यांत कधीं उत्पन्न झाले व हिंदुस्थानची राजकीय अवनति कधीं झाली या दोन प्रश्नांचा उलगडा केला पाहिजे.	१७
२०	बालविवाहाची चाल फार जुनी नाही. स्मृत्या पुराणे कधीं झालीं हें ठरवितां येत नाही.	१८
२१	शिकंदराच्या व मेश्यास्थिनीसच्या वेळेस बालविवाहाची चाल नव्हती.	१९
२२	व कालिदास व भवभूतीच्या वेळेस नव्हती.	१९
२३	सातव्या शतकांत हूएनसांग चिनी प्रवासी आला त्याच्या वेळेसही नव्हती.	२०
२४.	मुसलमानांच्या जुलुमामुळे ही चाल उत्पन्न झाली नाही. मुसलमानांचें राज्य पंजाब, हिंदुस्थान, महाराष्ट्र व तैलंगणांत १०००, १२००, १३००, १४०० वर्षीं झालें.	२१

कलम.	विषय.	पृष्ठ.
२५.	जगदेव व हमार यांच्या उदाहरणांवरून यापूर्वी बालविवाह हिंदुस्थानांत होते.	२२ -
२६.	पण मुसलमानांनीं विवाहित स्त्रियांस पकडण्यास कधीं मागे पाहिलें नाहीं.	२४
२७.	दिल्ली व अहमदाबाद येथील कांहीं ब्राह्मण जातींत बाल-विवाहाची चाल नाहीं यावरून मुसलमानांच्या जुलुमानें ती उत्पन्न झाली असें ह्मणतां येत नाहीं.	२५
२८.	माधवाचार्याचा ग्रंथही प्रमाण आहे.	२५
२९.	सिंहावलोकन.	२६
३०.	शिकंदराच्या वेळेस हिंदु लोक शूर होते.	२६
३१.	विक्रम व शालिवाहन.	२८
३२.	हुएनसांगनें मराठ्यांची फार तारीफ केली आहे.	२८
३३.	आठव्या नवव्या शतकांतही आर्य इतिहासकारांनीं आपली तारीफ केली.	२९
३४.	आठव्या शतकापासून अकराव्या शतकापर्यंत हिंदु व बौद्ध धर्माचा झगडा झाला.	३०
३५.	राजकीय दुर्बलतेचीं अनेक कारणें आहेत. जातीभेदाचा दुष्परिणाम.	३१.
३६.	महमदगिशनवी.	३२
३७.	दानशें वर्षपर्यंत पुन्हां शांतता झाली व हिंदुलोक अधिक दुर्बल झाले.	३३
३८.	बादशाही स्थापन झाली व सर्व हिंदुस्थान हस्तगत झालें. दक्षिणेंत मुसलमानांनीं फार जुलूम केला.	३३
३९.	सारांश हुएनसांगपावेतो हिंदु लोक शूर होते ते मुसलमानी राज्य होण्याच्या वेळेस नामदं झाले.	३४

कलम.	विषय.	पृष्ठ.
४०.	या अवधीति बालविवाह हिंदु व बौद्ध धर्माच्या संमेलनानें उत्पन्न झाले.	३५
४१.	बालविवाहापासून राजकीय अवनति झाली ही गोष्ट देशपरिमाणानें सिद्ध आहे. रजपुत व मराठ्यांत बालविवाह कमी आहेत यामुळे ते अद्याप शूर आहेत. बंगाल्यांत बालविवाह फार आहेत व ते लोक अद्यापि नामदं ह्मणून प्रसिद्ध आहेत.	३७
४२.	या चालीपासून प्रजा अशक्त होते असें अकबराचें मत आहे.	३९
४३.	बालविवाह आहे तोंपावेतो हिंदु लोक म्हराज्य भोगण्यास योग्य होणार नाहीत असें टास्वार्ड्स व्हीलरचें मत आहे.	३९
सामाजिक दुर्व्यवस्था. ४०-४९		
४४.	लहान मुलींना बालकांचें संगोपन करावें लागतें	४०
४५.	बालविवाहापासून स्त्री पुरुषांचा विद्याभ्यास होण्यास हरकत येते.	४१
४६.	यामुळे लोक निरुत्साही व भ्याड झाले आहेत व स्त्रिया नष्ट व पराधीन झाल्या आहेत.	४२
४७.	या चालीमुळे विजोड नवरा घायको होत नाहीत.	४३
४८.	बालविवाहामुळे अधिक मुलें होत नाहीत.	४३
४९.	प्रजा अधिक वाढत नाही.	४४
५०.	वैवाहिकनीति चांगली रहात नाही.	४५
५१.	या चालीनें हिंदु स्त्रियांचा सुम्यभाव झाला नाही.	४६
५२.	बालविधवा हा बालविवाहाचा भयंकर परिणाम आहे.	४७

अबलोन्नतिलेखमाला.

लेख तिसरा.

बालविवाह'पासून होणारे दुष्परिणाम व बालविवाहाचा इतिहास.

१. प्रत्येक समाजांतील लोकांच्या जशा लग्नाच्या चाली असतील त्याप्रमाणे त्या समाजाची उत्कर्ष किंवा अपकर्ष होईल व त्या समाजांतील लोकांची शरीरस्थिति चांगली किंवा वाईट राहील, ह्या स्पेन्सरच्या सिद्धांताची परिस्फुटता सामाजिक शास्त्राधाराने मागील लेखांत झाली. तसेंच ही दोन्ही हितें, ह्मणजे समाजहित व व्यक्तिहित, साधण्यास होतां होईल तों उशिरा लगे झालीं पाहिजेत हेंही स्पेन्सरमत मागील लेखांत व्यक्त झालें. आतां हा सामान्य नियम आपल्या देशास लागू करून दासविण्याचें या लेखांत योजिलें आहे. आपल्या लोकांत बालविवाहाची चाल बरेच दिवस अमलांत आहे; तेव्हां या चालीपासून आपल्या लोकांचें समाजहित व व्यक्तिहित न साधतां उलटें आपलें अनहित झालें आहे कीं काय ? किंवा ह्या सिद्धांतास आपला देश अपवाद आहे ? ह्याचा विचार केला पाहिजे. बालविवाह आपल्या लोकांत सार्वत्रिक सुरू आहे हें सिद्ध करून दासविण्याची विशेषी आवश्यकता नाहीं. या विषयावर सर्व हिंदुस्थानांत बरीच चर्चा झाली असल्यामुळे ठिकठिकाणच्या विद्वानांचीं मते प्रसिद्ध झालीं आहेत, त्यांजवरून, काशीपासून रामेश्वरापर्यंत व सिंध देशापासून तों बंगाल देशापर्यंत सर्व जातींत बालविवाह होतात असें ह्मणण्यास अपवादक ठिकाणें व जाती थोड्याच सांपडतील. सारांश, आपल्या देशाचा एकंदर इतिहास व आपली हल्लींची स्थिति ह्यांवरून हा नियम आपल्या देशास कि-

तपत लागू आहे हें ठरविण्यास हरकत नाही; कारण ज्या चालीचे परिणाम पहावयाचे आहेत ती एकदेशीय नसून सर्व हिंदुस्थानव्यापी आहे.

शारीरिक न्हास.

२. समाजहित व व्यक्तिहित यांपैकीं प्रथम व्यक्तिहिताचा आपण विचार करूं; कारण कांहीं अंशीं समाजहिताचा विषय कठिण असून व्यक्तिहिताचा विचार झाला ह्मणजे तो समजण्यास सुगम पडेल. बालविवाहापासून किंवा बालसंभोगापासून संतति अशक्त होते हा सिद्धांत खोटा आहे असें ह्मणण्यास कोणी वादी उभा राहील असें मला वाटत नाही. पिढ्यानुपिढ्या स्त्रीपुरुषांच्या शरीराची हानि होणें व पुढील संतति खराब निपजणें, असें होत आल्यामुळे हिंदुस्थानांतील २८ कोटी प्रजा केवळ घास ह्मणजे गवत आहे हें दयानंदाचें ह्मणणें कांहीं अतिशयोक्तीचें नव्हे. प्रजाजनन होण्यापूर्वी स्त्रीपुरुषांची वाढ पूर्ण झाली पाहिजे असें स्पेन्सर ह्मणतो; डा० पीची ह्मणतात, डा० देशमुख ह्मणतात, सर्व जग ह्मणतें. निदान पुरुषांचें २५ वें वर्ष व स्त्रियांचें १६ वें वर्ष यापूर्वी त्यांची वाढ बंद होत नाही, व ह्मणून यापूर्वी त्यांनीं प्रजोत्पत्तीच्या उद्योगास लागतां कामा नये अशी ओरड सुश्रुत करतात, डा० देशमुख यांनींही सुरस रीतीनें सिद्ध करून दिलें, व आपणही ब्रह्मचर्याची व बंदिस्तीची थोरवी गातां; पण इतकें असूनही आम्ही जागे कां होत नाहीं? व या चंद्रप्रकाशास्तारख्या विशद विषयावर इतकें कां बोलावें लागतें व लिहावें लागतें? याचा सूक्ष्म विचार केला पाहिजे. मला वाटतें आपल्या दुर्दैवानें दोन कल्पना जुन्या मताच्या लोकांच्या मनांत सिळून गेल्या असल्यामुळे बालविवाहापासून शारीरिक नुकसान अत्यन्त होतें असें त्यांचें वरपांगी कबूल करणें व्यर्थ होऊन जातें. प्रथम बालविवाहामुळे आमच्या जुन्या कुटुंबव्यवस्थेंत बालसंभोग कधींच घडत नसत व दुसरे आमचे वाढवडील मुर्झीच अशक्त नव्हते. ज्या मराठे लोकांनीं हिंदुस्थान देश जिंकून मोंगल व तुर्क लोकांचा फडशा उडविला त्यांची उत्पत्ति बालविवाहापासूनच आहे; असा युक्तिवाद जुन्या मताचे लोक व पुष्कळ सुशिक्षित लोक करतात व

आपल्या वाडवडिलांपासून चालत आलेल्या रीतीस मनाची कांहीं तरी समजूत करून, चिकटून बसतात. अशी दृढ समजूत जुन्या मताच्या लोकांची नसती तर मुस्मानें बालविवाहापासून होणारें नुकसान कबूल करून आचरणानें त्याचेंच अवलंबन करणाऱ्या, समजून उमजून अर्पित पाय टाकणाऱ्या, हिंदुलोकांपेक्षा अधिक मूढ कोणीच नसतील असें ह्मणण्याचा प्रसंग आला असता. याकरितां शारीरिक अनहितासंबंधानें विचार करतांना या दोन समजुतींचें पूर्ण निराकरण केलें ह्मणजे पुरे होईल. पहिली, बालविवाहापासून पूर्वी बालसंभोग घडत होते कीं नाहीं ? दुसरी, आमचे मराठेशाहींतील वाडवडील सशक्त होते किंवा नाहीं

३. हिंदुस्थानांत जरी सर्वत्र बालविवाह सुरू आहेत तथापि स्त्रीपुरुषांच्या समागमाविषयीं निरनिराळ्या चाली दृष्टोत्पत्तीस येतात. तसेंच अविभक्त कुटुंबव्यवस्था ही एकाच प्रकारची व सारख्याच जोराची सर्वत्र होती असें नाहीं. परंतु इतकें कबूल करावें लागेल कीं अविभक्त कुटुंबव्यवस्थेपासून कांहीं-अंशीं बालसंभोग घडण्यास हरकत येत असे. आपण आपल्या पश्चिम हिंदुस्थानचेंच उदाहरण घेऊं. हल्लींच्या अगदीं जुन्या पद्धतीच्या अविभक्त कुटुंबांत राहणाऱ्या स्त्रीपुरुषांस स्त्रीस ऋतु प्राप्त होण्यापूर्वीं एकमेकांची एकांती गांठ घेण्याची संधि क्वचित्च सांपडते. कुटुंबांत कर्त्या मनुष्याचा मोठा दरारा असतो. दुसऱ्या माणसादेखत नवराचायकोचें कधींच भाषण होत नाहीं. अप्रौढ पत्नीशीं लाडक्या मुलाचा समागम व्हावा अशी इच्छा थोडक्याच आयांस होते. त्यांचें सासूचें नातें असल्यामुळें नहाण आल्यावरही त्यांच्यासमोर सुनेस नवऱ्याकडे जाण्याची पंचाईत ! तेव्हां ऋतुप्राप्तीपूर्वीं समागम होण्यास सासवांचा नेहमीं विरोधच असावयाचा. कित्येक खाष्ट सासवा ऋतुप्राप्तीनंतरही पतिपत्नीचा समागम न होण्याविषयीं बंदोबस्त करतात. नणंदा तर सासवांपेक्षांही डोळ्यांत तेल घालून पाळतीवर बसलेल्या असतात, व स्त्रीपुरुषांची एकांती गांठ होण्याच्या वेळेस त्या आपल्या दत्त ह्मणून उभ्याच ! सारांश, अशा कुटुंबांत ऋतुप्राप्तीपूर्वीं बहुतकरून स्त्रीपुरुषांचा समागम होत नाहीं. जुन्या पद्धतीचीं कुटुंबे आतां जरी थोडीं राहिलीं आहेत तथापि इंग्रजी राज्य होण्यापूर्वीं सर्वत्र अशींच कुटुंबे असत, ह्मणून त्या वेळीं ऋतुप्राप्तीपूर्वीं संभोग होत नसत असें ह्मणावें लागतें.

४. पण येवढें प्रतिपक्षाचें ह्मणणें कबूल केल्यानें पूर्वीं बालसंभोग मुळींच घडत नसत असें सिद्ध होत नाहीं; कारण एकत्र कुटुंबव्यवस्थेमुळें स्त्रियांना ऋतूच लोकर प्राप्त होतो असें जर सिद्ध आहे तर लोकर संभोग घडत असत असेंच ह्मणावें लागेल. ऋतुप्राप्ति ही पूर्ण वाढ झाल्याचें दर्शक नाहीं; पुष्कळदां अनेक मनोविकारांनीं लोकर ऋतु प्राप्त होतो. एकाच घरांत राहणें, परस्परांकडे पहाणें, परस्परांचे शब्द ऐकणें, परस्परांविषयीं मनांत विचार घोळणें इत्यादि गोष्टी स्त्री-पुरुषांची शरीरावस्था अल्पवयांत परिपक्व होण्यास कारणीभूत होतात. अशीं कचाट्यांत सांपडलेलीं वधूवरें प्रेमातिशयानेंच सुचणाऱ्या युक्तींनीं एकमेकांची एकातांत गांठ घेतात व आपला कार्यभाग सिद्धीस नेतात. असे प्रसंग जरी फार थोडे मिळतात तरी त्यांचा परिणाम व त्यांजविषयींचा निदिध्यास हे संतत समागमाप्रमाणेंच शरीरस्थिति बिघडण्यास कारण होतात. ह्या ह्मणण्याची सत्यता जुन्या चालींच्या कुटुंबांत राहिलेल्या पुष्कळ मनुष्यांस स्वानुभवावरून जाणतां येईल. दुसरी एक अत्यंत महत्वाची गोष्ट आपल्यास विसरतां कामा नये. तिचा परिणाम मुग्ध मुलींच्या मनावर जबरदस्त होतो व त्यामुळेंही त्यांस लवकर ऋतु प्राप्त होतो. आपल्या जुन्या कुटुंबव्यवस्थेंत नवराचायको आपआपलीं शालीं ह्मणजे तीं निराळीं राहत नाहींत; यामुळें सर्वच मुली एके ठिकाणीं वागतात, खेळतात, गोष्टी सांगतात. त्यांत कांहीं प्रौढ व कांहीं अप्रौढ असतात. तसेंच न्हाण, गर्भाधान, इत्यादि सोहाळेही फार समारंभानें व मोहक रीतीनें करण्यांची चाल आपल्यांत आहे. असे सोहाळे मुग्ध मुलींच्या नजरेसमोर नेहमीं होत असल्यामुळें त्यांच्या कल्पनाशक्तीवर त्यांचा परिणाम झाल्यावांचून राहत नाही. सारांश, एकपक्षीं एकत्र कुटुंबव्यवस्थेमुळें जरी स्त्रियांच्या ऋतुप्राप्तीपर्यंत स्त्रीपुरुषसमागम होण्यास अनेक अडचणी असतात, तरी दुसऱ्या पक्षीं एकत्र वास व मोहक वैवाहिक समारंभ इत्यादि अनेक मन बिघडविणारीं साधनें एकत्र कुटुंबांतच असतात व त्यांमुळें मुलींस लोकर ऋतु प्राप्त होण्यास फार मदत मिळते.

५ वरील वर्णन साधारण मध्यस्थितीतील कुटुंबांचें आहे. श्रीमंत कुटुंबांची गोष्ट याहून अगदीं भिन्न आहे व अशा लोकांत मुग्ध पतिपत्नींस परस्परप्रीतीचा आस्वाद घेण्यास फारच थोड्या अडचणी असतात. अगोदर सुख किंवा

चैन अधिक व इतर व्यासंग कमी यामुळे कामवासनेचें बीज लवकरच अंकुरित होतें. त्यांत मोठमोठे वाडे, चाकरमाणसें, वडील माणसांचें दुर्लक्ष इत्यादि अनेक गोष्टी त्यास अनुकूल असतात, व यामुळे अल्पवयांत स्त्रीपुरुषांचे समागमं श्रीमंत लोकांत होतात. ही गोष्ट अलीकडेसच अनुभवास येतें असें नाहीं. काव्येतिहाससंग्रहांत प्रसिद्ध झालेल्या नानाफडनविसाच्या आत्मचरित्रांत अशाच प्रकारच्या कांहीं गोष्टी लिहिल्या आहेत; त्यांवरून वरील ह्मणण्याची सत्यता सहज लक्षांत येईल.

पूर्वीच्या काळाच्या श्रीमंत लोकांत काय व हल्लींच्या काळाच्या श्रीमंत कुटुंबांत काय, जसे स्त्रीपुरुषसमागम फार लवकर घडतात तसेच पूर्वी व हल्लीं द्वितीय वर ह्मणजे अश्वमेधकुसुमांचे अगदीं ठराविक भोक्ते आहेत असें ह्मणावें लागतें. बालविवाहाच्या चालीमुळे विजवरास मोठ्या नवऱ्या मिळत नाहींत; ह्या घोडनवऱ्यांस पुष्कळ काळपर्यंत आत्मसंयमन करवत नाहीं, व ते बहुतकरून कुटुंबांत कर्ते असल्यामुळे त्यांच्या मनाप्रमाणें सर्व गोष्टी साहजिक घडून येतात. या तिन्ही कारणांमुळे द्वितीय वरापासून मुग्ध वधूस त्रास पोंचल्यावांचून राहत नाहीं; व अशा संबंधांत बहुतकरून मुलींस लवकरच ऋतु प्राप्त होतो.

६. श्रीमंत वर व द्वितीय वर यांचे संबंध असे हानिकारक होतात ही गोष्ट मागील काळास व हल्लींच्या काळास सारखीच लागू आहे. अल्पवयांत संभोग न होण्याचें जें कारण, वडिलांचा धाक, तें त्यांच्या ठिकाणीं असत नाहीं. इतर वधूवरांना ऋतुप्राप्तीपर्यंत समागम होण्यास पूर्वीच्या कुटुंबव्यवस्थेंत अडचणी असत, परंतु त्याच कुटुंबव्यवस्थेमुळे मुलींस लवकर ऋतु प्राप्त होत असे. सारांश, पूर्वीही एकंदर आपल्या पाश्चात्य समाजांत बालसंभोग पुष्कळ घडत असत असें ह्मणावें लागतें. हीच गोष्ट इतर हिंदुस्थानच्या भागांस कमीजास्ती प्रमाणानें लागू पडते. बंगालदेशांत बालविवाहाचें प्रस्थ पूर्वीपासून फारच आहे, व तिकडे ऋतुप्राप्तीपूर्वी संभोग होण्यास आपल्या इकडल्यासारख्या केधींच अडचणी नव्हत्या. संमतिवयासंबंधानें जो वादविवाद झाला त्यांत सर रोमेशचंद्र यांनीं धडधडीत कबूल केलें आहे कीं लग्न झालेली मुलगी सासरीं आली ह्मणजे तिला नेहमीं नवऱ्याशेजारीं एक शय्येवर निजावयास लावतात.

अशा कुटुंबव्यवस्थेपासून बालसंभोग घडत नाही असें सर रोमेशसारख्या स्व-
मताभिमानां पुरुषांसाठी दुसरा कोण प्रतिपादन करील ? नुसतें एकत्र कु-
टुंबांत राहिल्यापासून मनोविकार प्रचल होतात. मग एकांतांत एकश-
य्यारोहणापासून मनोविकार किती तरी प्रचळ होतील ? बंगाली
लोकांत ही चाल आहे हें आपल्यास माहीत झालें असूनही आमच्यांत हा-
निकारक बालविवाह नाहीत असें प्रतिपादन करणें किती हटवादाचे आहे ?
उत्तरहिंदुस्थान, पंजाब, मध्यप्रदेश वगैरे देशांत कांहीं जातींत मुलींस ऋतु प्राप्त
होईपर्यंत सासरीं पाठवावयाची नाही असा सांप्रदाय आहे, यामुळे त्या लोकांत
बालविवाहापासून होणारे शारीरिक परिणाम कमी दृष्टीस पडतात; परंतु ते अ-
गदींच नाहीत असें ह्मणतां येत नाही; कारण मुग्ध व प्रौढ मुली एकत्र राहणें,
मुग्ध मुलींच्या नजरेस प्रौढ मुलींचे सोहळे येणें, इत्यादि मनोविकार जागृत
करणारीं कारणें त्या लोकांतही आहेत. सारांश, बालविवाहापासून जुन्या त-
ऱ्हेच्या कुटुंबव्यवस्थेंत सर्व हिंदुस्थानांत अल्पवयांत ऋतु प्राप्त होणें व बाल-
संभोग घडणें ह्या हानिकारक गोष्टी पूर्वीपासून आहेत असें कबूल करावें लागतें.

७. बालविवाहापासून मुलींस लवकर ऋतु प्राप्त होतो ही गोष्ट कदाचित्
कांहीं वाचकांस संमत होणार नाही, व कांहीं थोड्या जातींस ही गोष्ट पूर्णपणें
लागू नाही. पण काशीपासून रामेश्वरापर्यंत व कुळंब्यापासून ब्राह्मणापर्यंत सर्व
लोकांत बधूवरें व मातापितरें बधूस ऋतु प्राप्त होण्याची केवळ वाट पहात बसलीं
असतात; व ऋतु प्राप्त झाला कीं स्त्रीपुरुषांचा नैसर्गिक व्यवहार लागलीच सुरू
होतो ही गोष्ट निर्विवाद आहे. वैद्यशास्त्रदृष्ट्या रजोदर्शन हें पूर्ण बाढीचें दर्शक नाही
व रजोदर्शनानंतर सृष्टिक्रम लागलीच सुरू होणें हानिकारक आहे. कांहीं काळ
गेल्याशिवाय स्त्रियांस पत्नित्वाचें नातें पूर्ण करत नाही व मनापासून आवडतही
नाहीं. कामशास्त्रज्ञत्वाचा तोरा मिराविणाऱ्या लोकांनीं यासंबंधानें कांहींही
ह्मटलें व या मताचा कितीही उपहास केला तरी प्रत्येक समंजस मनुष्य ही
गोष्ट कबूल करील; व ती प्राच्य व पाश्चात्य वैद्यग्रंथांसही मान्य असून अनु-
भवावरूनही सिद्ध आहे. साहेब लोकांत लग्न झाल्यावर बहुतकरून एक वर्षांत
मूल होतें व आपल्यांतही साधारण सोळाव्या वर्षांपुढें स्त्रियांस मुलें होतात. ऋतु-

प्राप्तीनंतर तत्कालिक संभोग जर आपल्या देशांत सर्व ठिकाणीं सर्व जातींत सुरू आहेत, तर आपल्या लोकांत बालसंभोग नाहीत हे ह्मणणे कितपत टिकेल ?

८. मनुष्यस्वभावांत सुवासना जशी नैसर्गिक आहे तशी दुर्वासनाही अयत्न-सिद्ध भरलेलीच आहे. दारिद्र्याने किंवा रोगाने पाडलेल्या मनुष्यास पाहून शे-कडा नव्याणव मनुष्यांच्या अंतःकरणांत दयेचा पाझर फुटल्यावांचून राहत नाही. त्याप्रमाणेच एखाद्या मुग्ध नवयौवना मुलीस पाहून कामवासना कोणास उत्पन्न होणार नाही ! मुकुलितकुसुमाचा आस्वाद घेणाऱ्या कामांध पुरुषांची उदाहरणे पश्चात्य व पूर्वात्य प्राचीन व अर्वाचीन समाजांत पुष्कळ आहेत. आपल्या हिंदुलोकांतही “ प्रसूता गतयौवना ”, “ बाला तु प्राणदा प्रोक्ता ”, “ बीसी और सीसी ”, “ चवदा ह्मणजे चव देणारी ” वगैरे कामी लोकांच्या नासक्या मेंदूंतून निघालेल्या ह्मणी प्रसिद्ध आहेत. आपल्यांत तेरा चवदा वर्षांच्या मुलीशी व्यवहार करणे हे अत्यंत सुख समजले जाते. बीस वर्षांची स्त्री शाली ह्मणजे ती सीसी ह्मणजे उपभोगाने शाली. नातपय, पश्चात्य लोकांत ज्या वयांत स्त्रियांचा विवाह होतो त्या वयांत आपल्या लोकांच्या दुष्ट समजुतीने स्त्री उपभोगाहून राहत नाही. सारांश, लोकसमाज अशा दुष्ट व भयंकर समजुतीने भरलेला, मनुष्याची साहजिकच अप्रौढस्त्रीसमागमाकडे असणारी स्वभावप्रवृत्ति, शास्त्र व रूढि यांचीही त्याच बाजूकडील दिशा, आणि तशांत प्रत्येक मनुष्यास बालस्त्रिया उपभोगण्याची कायदेशीर रीतीने संधि; मग बालविवाहापासून बालसंभोग साहजिक आपल्या लोकांत प्रवृत्त आहेत यांत नवल काय ?

९. येथवर पूर्वीच्या कुटुंबव्यवस्थेत बालविवाहापासून बालसंभोग घडत असत याजविषयी विवेचन झाले. पूर्वी वडील मनुष्याच्या दरान्यामुळे बालसंभोग पूर्णपणे अनलांत घेण्यास कांहीं अडचण होती; परंतु हल्लीं इंग्रजी राज्य झाल्यापासून हा दरारा बिलकुल नाहीसा होऊन एकत्र कुटुंबापासून साहजिक होणारे दुष्परिणाम बळावले आहेत. हल्लींच्या समाजस्थितींत एकानें मिळवावे व इतरांनी त्याच्या आज्ञेत राहून जें काम पडेल तें करावे अशी व्यवस्था आतां राहिली नाही. या स्थित्यंतराचे कारण काय हे येथे सांगत बसण्याची जरूरी नाही; परंतु ही गोष्ट प्रत्येकाच्या अनुभवास आलीच असेल. जरी पूर्वापार परि-

पाठामुळे आपण एकत्र राहतो व सर्वांची मिळकत एकटिकाणी उपभोगितो, तरी कुटुंबांतील मनुष्याच्या महत्वांत वरील गोष्टीमुळे फार फरक पडला आहे. हल्लीं प्रत्येक मिळवित्या मनुष्यास कर्तेपणा येऊन त्याच्या सुखाकरतां झटज्याकडे कुटुंबांत साहजिक प्रयत्न होत असतो. हल्लीं मुलगे किंवा धाकटे बंधु एकाच कत्याच्या धाकांत न राहतां अधिक महत्वास चढले आहेत; यामुळे कुटुंबांतील वडील बायका लहान सुनांस कत्या मिळवित्या नवऱ्याकडे आपण होऊन पाठविण्यास तयार असतात. जेथें पूर्वी सासूच्या भीतीनें ऋतुमती सून सुद्धां आपल्या नवऱ्याकडे जाण्यास लाजत असे तेथें हल्लीं सासवाच सुनांस अल्प वयांतच नवऱ्याकडे जाण्यास सांगतात अशी शोचनीय स्थिति झाली आहे. वडील पुरुषांच्याही वागणुकींत असाच फरक झालेला दृष्टीस पडतो. सारांश, बालविवाहापासून होणाऱ्या बालसंभोगादि अनिष्ट परिणामांस आतां कांहींच आडकाठी राहिली नाही. दुसरें, विद्यावृद्धि हेंही मनुष्याचें मन लवकर परिपक्व करण्यास कारण आहे. त्यामुळे हल्लीं स्त्रीपुरुषांना आपआपले अधिकार फार लवकर समजू लागतात व त्यांच्याकडूनही बालसंभोगाकडे साहजिक धांवणाऱ्या प्रवृत्तीचा प्रतिबंध होत नाही. तिसरें, अविभक्त कुटुंबांची राहटी मोडून स्वतंत्र राहण्याची चाल अडचणीमुळे असो किंवा कोणत्याही कारणामुळे असो, थोडथोडी अमलांत येत चालली आहे. उदाहरणार्थ, पुष्कळ तरुण मुलांस आपल्या अल्पवयी बायकांस घेऊन दूरदर्शी स्वतंत्र रहावें लागतें. अशा कोंवळ्या मुलींवर पत्नित्वाचा व नोकरीचा बोजा एकदम पडल्यामुळे तिच्या शरीरस्थितीची फारच दुर्दशा होते व तरुणपणांतच तिच्या मुद्रेवर म्हातारपणाचीं चिन्हे दिसू लागतात. सारांश, पूर्वी कदाचित् आपल्यांत बालसंभोग नव्हते असें जरी मानलें तरी हल्लींच्या काळांत मुलींच्या अधिक महत्त्वामुळे, अधिक सज्जानतेमुळे व अधिक स्वतंत्र राहण्याच्या प्रवृत्तीमुळे बालविवाहापासून होणारे बालसंभोगादि शरीरहानिकारक दुष्परिणाम जोराबत आहेत. पण पूर्वी बालविवाह नव्हते काय ! पूर्वी बालसंभोग कोठें घडत होते ! इत्यादि युक्तिवाद करून सद्यःस्थितीचा विचार न करितां या भयंकर परिणामांकडे आली दुर्लक्ष करितो; किंवा जाणूनबुजून डोक्यावर कातडें ओढतो हें आमचें दुर्दैव आहे

१०. येथें वाचक अशी शंका घेतील कीं, हें विवेचन मध्य स्थितींतील किंवा श्रेष्ठ स्थितींतील हिंदु लोकांस लागू आहे; पण शेतकरी, मजूर वगैरे हिंदु लोकांत यद्यपि ' यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ' या न्यायानें बालविवाह जारी असले, तथापि त्या लोकांस वरील विवेचन लागू पडत नाहीं. माझ्या मतें या लोकांत बालसंभोगादि दुष्ट सांप्रदाय व परिणाम पहिल्यापासून आहेत; कारण बहुतकरून अशा कुटुंबांत प्रत्येक मनुष्य मिळविता असतो व त्याचें महत्त्व अशा लोकांत पूर्वीपासूनच अधिक असतें. याशिवाय वाडिलांच्या मयादेचें निबंधन या लोकांत कमी असतें. सारांश, खालच्या प्रतीच्या लोकांत बालविवाह जेथें जेथें होतात तेथें तेथें बालसंभोग घडण्यास मुळीच कधीही हरकती नव्हत्या.

११. अहो, पण हें तुमचें लांबलचक विवेचन व्यर्थ कंठकोश नव्हे काय ! पहिल्यापासूनच शेतकरी, मजूर वगैरे लोकांत बालसंभोग आहेत; पण मावळे लोकांनीं व मराठे लोकांनीं शेंकडों लढाया मारल्या, मुसलमानांस जेरीस आणलें, स्वराज्य स्थापन केलें, त्या लोकांवर बालविवाह, बालसंभोग इत्यादि जाड शब्दांचा काय परिणाम झाला व हल्लींही दोन दोन मण ओझें तटकन् उचलून घेऊन ताढ चालणाऱ्या मजूरदार लोकांस बालविवाहानें काय धाड झाली आहे ! तसेंच शिवाजी, बाजीराव, परशुरामभाऊ पटवर्धन इत्यादि अलौकिक शक्ति व धैर्याचें लोक बालविवाहापासूनच उत्पन्न झाले हें कसें ? ज्या गृहस्थानें घोड्यावर बसून शेंकडों कोस दौड केली व वरच्यावर ज्वारीचे भुटे हातावर चोळून दिवसांचे दिवस काढले त्या गृहस्थास इतकी शक्ति कोठून आली व कशी राहिली ! आतां तुम्हांस सावयास मिळत नाहीं, तुम्हीं धर्म बाळगीत नाहीं, तुम्ही परतंत्र झालांत ह्मणून तुम्ही निःशक्त, निस्तेज झालांत; त्याचा दोष बालविवाहावर टाकतां काय ! इत्यादि आक्षेप जुन्या मताचे लोक घेतात.

या प्रश्नाचा विचार फार सूक्ष्म रीतीनें व निरभिमानबुद्धीनें केला पाहिजे. आमचे पूर्वज पेशवाईच्या वेळेस फार सशक्त होते ही कल्पना आपल्या स्वदेश-प्रीतीस योग्य आहे, परंतु सत्यास अनुसरून नाहीं असें मला वाटतें. आपले लोक पेशवाईचे वेळेस जर्मन लोकांसारखे धिप्पाड, इंग्लिश लोकांसारखे हाडानें मो-

ठे, अफगाण व आरब लोकांसारखे ताकतदार संचित नव्हते. मुसलमान लोकांचा पराभव करून मराठ्यांनी स्वराज्य स्थापिले ही गोष्ट खरी; परंतु त्या वेळेस मुसलमान लोकांतही आपल्यासारखे बालविवाह जारी झाले होते; मुसलमानांची संख्या आपल्यापेक्षा फारच कमी होती; व दोन्ही वर्षांच्या बादशाही ऐपआरामाने त्यांच्या शक्तीचा अगदी न्हास झाला होता. अशा लोकांस मराठे लोकांनी जिंकले यांत आश्चर्य नाही; पण जेव्हा सध्या अफगाण लोकांशी प्रसंग पडला तेव्हा आपल्या लोकांचे शरीरसामर्थ्य कसोटीस लागले. ज्या रणभूमीवर भीम, कर्ण इत्यादि महायोध्यांनी अलौकिक शरीरसामर्थ्याची कृत्ये केली, ज्या रणक्षेत्रांत पृथ्वीराजाने सन १२०० त अचदालीच्या अफगाण लोकांच्या पूर्वजांस दोनदां जेरीस आणले, त्याच रणांगणांत सन १७६१ त हजारों मराठे लोकांच्या रक्ताचा पुर वाहला ! हातघाईच्या लढाईत अफगाणबाहूच्या शक्तीपुढे मराठ्यांच्याने टिकाव धरवना, त्यांनी शेवटी पळ काढला, आणि त्यांस गवतासारखे अफगाण लोकांनी कापून काढले, इत्यादि हकीगत वाचून आपले हृदय जरी करपून जाते तरी आपले लोक अफगाण लोकांपेक्षा शरीराने अशक्तच होते असे कबूल करावे लागते.

१२. मनुष्याचे शरीर अनेक कारणांनी बळकट होते. स्वतंत्रता व स्वास्थ्य, मांसाहार, प्रौढवयांत विवाह करणे, हरवेक प्रकारच्या व्यायामाची होस, व मेहनत, इत्यादि अनेक कारणांनी शरीरसामर्थ्य वाढविता येते हे आपण प्रत्यक्ष पाहतो, व याच साधनांचे सेवन तालीमवाज लोक करतात. यापैकी एक ही गोष्ट कमी असली तर त्याच मानाने शरीरसामर्थ्य कमी होईल. जर तालीम करणारा मनुष्य सशक्त व प्रौढ मातापितरांचे उदरीं आलेला नसेल तर तो हाडापिंडाने कधीही मोठा होणार नाही व कितीही व्यायाम केला व कितीही खुराक खाल्ला तरी, सर्व साधने ज्यास अनुकूल आहेत त्याची शक्तीने बरोबरी करू शकणार नाही इंग्रजी राज्य झाल्यापासून आत्मी या सर्व साधनांस एकदम मुकली हे निर्विवाद आहे. दारूचि, उदरनिर्वाहाकरिता होणारे कष्ट, परवशतेचे औदासिन्य, यांमुळे अलीकडे आमच्या शक्तीचा एकदम न्हास झाला आहे. लढाईचे, व दंग्याधोऱ्याचे प्रसंग अगदी नाहीसे झाले, सर्वत्र शांतता झाली, आगगाडी,

तारायंत्र वगैरे सुखांची व आरामाची साधनें सर्व ठिकाणीं प्रसृत झालीं, सर्व लोक निःशस्त्र झाल्यामुळे फेरोजशाहा मेधा यांच्या ह्मणण्याप्रमाणें हिंदुलोक सच्ची झाले. या सर्व कारणांमुळे, व प्रौढविवाह हे आह्मांत पूर्वीपासून बंद असल्यामुळे शक्ति उत्पन्न करणाऱ्या सर्व साधनांस आह्मी मुकलों व गेल्या ५० वर्षांत तर अगदीं निःशक्त पाव्याचीं पितरें बनलों आहों. आतां आह्मास आमच्या पूर्वजांच्या सामर्थ्याचें मांडें आश्चर्य वाटतें. अमक्यानें हा सांव एकट्यानें उचलून आणला; आमचे आज्ञे एका दिवसांत पुण्याहून जाऊन येत असत, ह्मणजे १४ तासांत ४० कोस जमीन चालत असत; धोंडभटानें वाड्याचा सांव उचलून त्याच्या खालीं जाजम सारिलें वगैरे पूर्वजांचें धन्यवाद आह्मी गातो. आमचे पूर्वज नेटानें पानिपतच्या लढाईत ठाम उभे राहून अफगाणांसमोर लढले व मुहूर्तपर्यंत तरी त्यांस त्यांनीं जेरीस आणिलें; पण हल्लीं एखाद्या गांवांत फिरणारा एखादा पिसाट हिंगविक्या अफगाण विथरला तर गांवचा गांव ओसाड टाकून आह्मी पळून जातो. सारांश, आमच्या हल्लींच्या मानानें आमचे पेशवाईतील पूर्वज फार बळकट होते त्यांत कांहीं संशय नाहीं. पण अशा दिशेनें विचार करतां कामा नये. आमच्या पूर्वजांची व अफगाण, आरब, जर्मन, इंग्लिश इत्यादि इतर देशांतील लोकांची तुलना केली पाहिजे. अशी तुलना केली ह्मणजे आपले पूर्वज या लोकांपेक्षां कमी बळकट होते असें इतिहासदृष्ट्या कबूल करावें लागेल. आमचे पूर्वज अगदीं अशक्त होते असें नाहीं. स्वतंत्रता, स्वाण्याची सुवत्ता, व्यायामाची हौस व दंगाधोऱ्याचे प्रसंग यांमुळे शक्ति येऊन ती नेहमीं त्यांच्यांत जागृत राहत असें; परंतु प्रौढविवाह हें एक साधन कमी पडल्यामुळे इतर लोकांपेक्षां ते कमी सशक्त असलेच पाहिजेत, हें अनुभवानें सिद्ध आहे इतकेंच नाहीं, तर प्रत्यक्ष इतिहासाच्या अनुभवावरूनही सिद्ध आहे. सारांश, हाडाचा मोठेपणा, शरीराची उंची, इत्यादि गोष्टी सामर्थ्यसूचक आहेत व ह्या गोष्टींत आपले पूर्वज इतर प्रसिद्ध लोकांपेक्षां कमी होते असें कबूल केलें पाहिजे. मराठे लोकांनीं मुसलमानांस जिंकून हिंदुराज्य स्थापिलें येवढ्यावरूनच आपल्या समतोल दृष्टीस स्वदेश-प्रीतीचें खोटें पटल झांकून टाकण्याचा यत्न करितें, परंतु आपल्यास सारासार

विचार केला पाहिजे; आपली व पाश्चात्य लोकांची तुलना केली पाहिजे व आपला कमीपणा उदार बुद्धीने व शहाणपणाने कबूल केला पाहिजे.

१३. पूर्वी बालविवाहापासून होणाऱ्या बालसंभोगास कांहीं हरकती असत त्या ब्रिटिश राज्याच्या अमलाखाली नाहीशा झाल्या व तेणेकरून बालसंभोग अनियंत्रित होऊन प्रजा अशक्त होत चालली आहे, हे प्रथम प्रश्नाचा विचार करितांना आपल्या नजरेस आले, व तीच गोष्ट दुसऱ्या प्रश्नाची आहे. पूर्वी मराठेशाहीत बालविवाहामुळे जरी प्रजा अशक्त होती तरी दुसऱ्या अनेक कारणांनी लोकांच्या शक्तीचा पूर्ण न्हास होण्यास अडथळा होत असे. दंगेधोपे असल्यामुळे शक्तीची सर्वांस आवश्यकता असे. शस्त्रे असल्यामुळे व्यायाम करण्याची होस असे. स्वतंत्रता असल्यामुळे व स्वाण्यास पुरे असल्यामुळे, देह निष्काळजीपणांत पुष्ट होत असे; परंतु आतां त्यांपैकी एकही गोष्ट राहिली नाही, व बालविवाहापासून होणाऱ्या शारीरिक न्हासांत दुसऱ्या कारणापासून होणाऱ्या शारीरिक न्हासाची भर पडत चालली आहे. सारांश, हल्लींच्या स्थितीत आह्मांस चोहोंकडून नुकसान पोंचत आहे व आपल्यास या शारीरिक न्हासाच्या पुरास बांध घातला पाहिजे. पूर्वी बालसंभोग होत नव्हते व पूर्वीचे आमचे लोक अशक्त नव्हते इत्यादि वडिलांच्या कीर्तीवर आपण अवलंबून राहतां कामानये. येथवर जुन्या मताच्या मुख्य दोन समजुतींचा विचार केला; आतां आणखी दोन कमी महत्वाच्या समजुती आहेत त्यांचा विचार करूं.

१४. पुष्कळ लोकांचे असे ह्मणणे आहे कीं, बालविवाहापासून शारीरिक अनिष्ट परिणाम होतात हे कबूल आहे, परंतु बधूवरांचीं लभें उशिरां केलीं तरी तिकडूनही नुकसान होतें. या देशाच्या उष्ण हवेमुळे स्त्रीपुरुषांस लवकर कामवासना उत्पन्न होते; यामुळे लवकर लग्न न केलें तर मुलें दुर्मागांस लागतात व शरीराची हानि करून घेतात व मुलींस क्षयादि भावना होतात. सारांश, इकडे आढ आणि तिकडे विहीर असें होतें. अशा स्थितीत मुलांची व मुलींची लवकर लभें करणेंच चांगलें; कारण उशिरां लभें केल्यापासून नीति व शरीर दोहोंचीही हानि होते. हे ह्मणणे प्रथमदर्शनीं सुयुक्तिक दिसतें व मुद्दाम उशिरां लभें केल्यामुळे मुलांची नीति व शरीरप्रकृति बिघडल्याची उदाहरणे मी पाहिली आहेत.

सदरील आरोप रा० मोडक यांणींही आपल्या निबंधांत कबूल केला आहे. मात्र त्यांचें ह्मणणें असें आहे कीं, उशिरां लग्नें केल्यापासून होणाऱ्या नुकसानापेक्षां बालविवाहापासून होणारें नुकसान अधिक आहे. व्यावहारिक ह्मणून एक इटालियन गृहस्थ अकराव्या वेळीं हिंदुस्थानांत फिरावयास आला होता त्यानेंही आपल्या प्रवासाच्या हकीकतींत असें लिहिलें आहे कीं, “ हिंदुलोकांत फार लहानपणीं मुलांमुलींचीं लग्नें करतात; कारण त्या लोकांची अशी समजूत आहे कीं, असें न केलें तर तीं विघडून जातात. ” परंतु पूर्ण विचार केला तर ही समजूतच आहे असें ह्मणावें लागेल; कारण उशिरां लग्नें केल्यापासून इतर देशांत बध्नांची नीति व शक्ति विघडली आहे असें आपल्यास दिसत नाही. मुलें विघडल्याचीं प्रत्यक्ष उदाहरणें आहेत याचें कारण भिन्न आहे. कांहीं काळपर्यंत हें असें होणारच; जर १०० मुलें व मुलींतून ९९ चीं लग्नें लौकर होतात; जर मुलीस लग्न करतु येऊन त्यांचें समागम सुरू होतात; तर अशा स्थितींत एकाचें लग्न उशिरां होणें व त्यानें आपल्या इष्टमित्रांची चैन स्वतः इंद्रियनिग्रह करून पहात बसणें हें कसें संभवेल ? पाश्चात्य समाजस्थितीचा विचार केला तर विवाहित व अविवाहित मुली किंवा पुरुष एकत्र वागत नाहींत; यामुळे अविवाहिताचें चित्त विघडण्यास पुष्कळ प्रत्यवाय येतो. तसेंच आपल्या इकडेही जर उशिरां लग्नाची चाल सार्वत्रिक झाली तर असे समवयस्कांच्या समागमापासून होणारे मनाचे विकार बंद होऊन शरीराचें व नीतीचें नुकसान होणार नाहीं असें वाटतें. हवा उष्ण हवा उष्ण ह्मणून आपण ओरडतो, पण ही उष्ण हवा काय हिंदुस्थानच्याच चोकांडीस बसली आहे ? आरबस्तान, आफ्रिका, स्पेन वगैरे देशांत बालविवाह अवश्यक झाले नाहींत. पूर्वीच्या काळीं बायकांस लग्न करतु येत नसत अशी लोकांची समजूत आहे. तेव्हां हवा कोठें गेली होती ? सारांश, जरी कांहींअंशी हिंदुस्थानच्या उष्ण हवेपासून हिंदुलोकांच्या शरीरावर अनिष्ट परिणाम घडतात तरी हवेच्या सचवीनें बालविवाहास चिकटून बसणें हें मला बरोबर वाटत नाहीं.

१५. कांहीं लोकांची दुसरी अशी कल्पना आहे कीं, मुलीची वाढ सासरीं जशी होते तशी माहेरीं होत नाहीं. हल्लींच्या स्थितीच्या मानानें ही गोष्ट कांहीं-

अंशीं खरी आहे. मुली सासरीं असतात तेव्हां त्यांना काम करावें लागतें; वेळच्यावेळीं सावयास मिळतें; त्यांचें अद्वातद्वा वर्तन बंद असतें यामुळे कांहीं अंशीं त्यांची प्रकृति चांगली राहण्यास मदत होते. मुलीं माहेरीं आल्यावर आई-बापांस असें वाटतें कीं दोन दिवस मुली चासांतून सुटल्या आहेत, यामुळे त्यांचे लाड होतात; त्या स्वच्छंदीपणानें खेळतात; वाटेल तें खातात व काम मुळींच करीत नाहीत, इत्यादि कारणांमुळे शरीराच्या सुस्थितीस अनेक अडथळे येतात. पण याजवरून सासरींच मुली चांगल्या वाढतात असें ठरत नाही. जर सर्वांचीच लमें उशिरां होतील तर सुनांच्या ऐवजीं मुलींस काम करावें लागेल, व हल्लीं मातापितरें जिनके लाड करतात तितके न करितां मुलींच्या प्रकृति चांगल्या राहाव्या व त्यांस नवरा चांगला मिळावा ह्मणून अधिक जपतील, व मुलींची वाढ माहेरीं चांगली होईल; परंतु याहूनही एक सूक्ष्म गोष्ट अशी आहे कीं मुली सासरीं चांगल्या होतात ही गोष्ट दर्शनी आहे. त्यांची खरी वाढ सासरीं होतच नाही. उंची व हाडाचा मोठेपणा सासरीं वाढत नाही. सासरीं राहिल्यापासून कामवासना जागृत होऊन मुलींना लवकर ऋतु प्राप्त होतो हें वर निर्दिष्ट झालेंच आहे. यामुळे मुलींच्या शरीराची वाढ सासरीं होते ती केवळ त्या दिशेची होते; व खऱ्या वाढीचा व या शारीरिक सुस्थितीचा विरोध आहे हें वैद्यशास्त्रदृष्ट्या सहज समजून घेईल. तोंडावर टवटवी येणें, स्तनोद्गम होणें, श्रोणीभाग विस्तृत होणें इत्यादि लक्षणांस वाढ समजून जो जो ही कल्पना आह्मांस अधिकाधिक खरी वाटते तो तो मुलींस माहेरीं राहूं न देतां त्यांस सासरीं ठेवण्याचा आपण यत्न करितों व बालसंभोगास उत्तेजन येऊन लोकांच्या शारीरिक न्हासांत भरच पाडीत चाललों आहों, हें आमचे दुर्दैवच समजलें पाहिजे.

राष्ट्रीय अवनाति.

१६. वाचकहो ! पृथ्वीच्या नकाशाकडे दृष्टी द्या आणि आज आठशें वर्षे-पर्यंत पारतंत्र्याच्या पंकोदधींत लोळणारे देश किती आहत याचा विचार करा. मला वाटतें हिंदु लोकांशिवाय दुसरे कोणतेही लोक पृथ्वीतलावर असे दुर्दैवी सांपडणार नाहीत. बरें, बालविवाहाचा चाल ज्या लोकांत आहे असे तरी किती

लोक आहेत व त्यांची राजकीय स्थिति कशी आहे याची चौकशी करा. या गणनेतही हिंदु लोकांचे नांव कनिष्ठिकांमधील बसलेले. पण इतिहासप्रसिद्ध दुसरा असा समाज दिसत नाही त्यामुळे अनामिकाही सार्थ होऊं पहात आहे. दुसरा एसादा समाज नजरेस येता तर त्याच्या व हिंदुस्थानच्या राजकीय स्थितीची तुलना करून पाहिली असती, व बालविवाहाचा व पारतंत्र्याचा जो अनिवार्य संबंध दिसत आहे त्याच्या सत्यासत्यतेचे प्रत्यंतर पाहण्यास बरे पडेल असते. असो. दुसरे लोक व दुसरा देश जरी आपल्यास प्रत्यंतरास सांपडत नाही तरी बालविवाहाचा व आपल्या हल्लीच्या पारतंत्र्याचा कार्यकारणसंबंध आहे असे पृथ्वीच्या नकाशाचे व इतिहासाचे मनन केले असता वाटल्यावांचून राहत नाही.

१७. थोडा विचार केला तर हा सरुद्धर्षी चमत्कारिक वाटणारा सिद्धांत चमत्कारिक नाही असे दिसून येईल. सामाजिक सुस्थिति विवाहपद्धतीवर अवलंबून असते हे स्पेन्सरचे मत पूर्वी निर्दिष्ट केलेले आहे. अनेक लोकांच्या तुलनेवरूनही हे मत सिद्ध होते. पूर्वीच्या बार्थरिचन लोकांवर ग्रीक लोकांनी जे वर्चस्व संपादन केले त्याचे एक कारण ग्रीक लोक आपल्या बायकांस गुलामाप्रमाणे न मानता आपल्या बरोवरीच्या व संसाररहाटीत सहाय्यकारिणी आहेत असे मानता हे होय, असे अरिस्टाटलचे मत आहे. एका रोमन ग्रंथकाराचे असे ह्मणणे आहे की, “ रोमन लोक आपल्या स्त्रियांस ग्रीक लोकांपेक्षा अधिक चांगल्या रीतीने वागवितात ह्मणूनच ग्रीक लोकांच्या सुधारणेपेक्षा रोमन लोकांची सुधारणा अधिक बलवान् आहे. ” एका लहानशा शहरापासून वाढत वाढत सर्व ज्ञातजगाच्या आधिपत्यास रोमन लोक चढले, व “ ज्याप्रमाणे रोमन लोकांची उन्नति विस्मयकारक आहे त्याप्रमाणेच त्यांची अवनतीही फार हृदयद्रावक आहे. ” पण रोमन लोकांच्या भरभराटीच्या वेळी त्यांच्या स्त्रियांच्या अंगी जे पातिव्रत्य व जे स्वावलंबनत्व होते तेच त्यांच्या अवनतीच्या वेळेस नाहीसे होऊन त्यांच्या ऐवजी दुराचार व स्वच्छंदीपणा हे गुण वास करू लागले. “ प्युनिक वार्सनंतर लवकरच रोमन लोकांच्या नीतिमत्तेची इमारत पूर्णपणे ढांसळून गेली, आणि हीच गोष्ट त्यांच्या

शाला पाहिजे. बालविवाह हिंदुस्थानांत कधीं सुरू शाले ? हिंदुस्थानाची कधीं तरी राजकीय उत्कृष्ट स्थिति होती काय व होती तर ती कधीं नष्ट शाली !

२०. बालविवाहाची चाल हिंदुस्थानांत कधीं उत्पन्न शाली याजविषयीं दोन मते प्रचलित आहेत. कांहीं लोक असें मानतात कीं बालविवाहाची चाल स्मृतिपुराणविहित असून फार जुनी आहे. सर वुडल्यम हंटरप्रभृति कांहीं लोकांचें असें मत आहे कीं मुसलमान लोकांनीं हिंदुप्रजेवर जो जुलूम केला त्यामुळे व तेव्हांपासून ही चाल उत्पन्न शाली असावी. माझ्या मते ही दोन्ही मते निराधार आहेत; याजकरितां या दोन्ही मतांविषयीं आपण साविस्तर विचार करूं.

बालविवाह स्मृतिपुराणविहित आहे ह्मणजे किती जुना याची कल्पना मुळींच करता येत नाही. स्मृत्या केव्हां शाल्या याचा कालनिर्णय करता येत नाही व कालनिर्णय करणें ह्मणजे आपल्या हिंदुधर्माच्या मूलस्तंभास धक्का बसाविणें आहे. बरें, स्मृत्यांत फेरफार शाले नसून त्या जशाच्या तशाच कायम आहेत असें इतिहासदृष्ट्या सांगवत नाही; कारण भिन्न भिन्न स्मृतींत विरोध आहेत इतकेंच नव्हे, तर एकाच स्मृतींत विरोधी वचनें सांपडतात. रा० ब० रानडे यांनीं दयाराम गिडुमलकृत पुस्तकाच्या शेवटीं जो निबंध लिहून जोडला आहे त्यांत फार सुरस रीतीनें स्मृतींचा काल क्रमानुसार लावून बालविवाहाची चाल कशी उत्पन्न शाली हें दाखविलें आहे; परंतु त्याजवरून पक्का कालनिर्णय होत नाही; ह्मणजे अमुक वर्षापूर्वीं बालविवाह उत्पन्न शाले हें ठरत नाही, व स्मृतिशास्त्राची कालभेदानें व्यवस्था लावणें किंवा त्याचा ऐतिहासिक रीत्या विचार करणें बरोबर नाही. किंचहुना असा विचार करण्यास ऐतिहासिक साधनच नाही असें झटलें तरी चालेल. हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास कमवार उपलब्ध नाही ही मोठी शोचनीय गोष्ट आहे; व ह्मणूनच मुसलमानी राज्यापूर्वींचा हिंदुस्थानचा इतिहास विश्वसनीय व संगतवार मिळत नाही. फार प्राचीन काळीं इतिहास लिहिण्याची चाल होती असें दिसतें; परंतु अलीकडे इतिहासाचें वारेंही आपल्या लोकांत राहिलें नाही. स्मृत्यापुराणें कधीं लिहिलीं गेलीं याचा आपल्यास पत्ता नाही, किंवा कोणी त्याजविषयीं चौकशी केली नाही. शालिवाहनानें वि-

क्रमाचा पराभव केला किंवा भवभूतीने ' रात्रिरेवं व्यरंसीत् ' लिहिलें होतें तें कालिदासानें ' रात्रिरेव व्यरंसीत् ' असें सुधारलें, इत्यादि धडधडीत अविश्वसनीय दंतकथा आपल्यांत खऱ्या मानल्या जातात; तेव्हां अशा इतिहासानभिज्ञ लोकांत स्मृत्या केव्हां झाल्या याचा पत्ता कसा लागणार ! मला वाटतें बालविवाह केव्हां सुरू झाले याचा ऐतिहासिक दृष्ट्या विचार योग्य आधारावरूनच केला पाहिजे.

२१ प्राचीनकाळची हिंदुस्थानाविषयीची विश्वसनीय माहिती अव्वल शिकंदर बादशाहच्या अरायननामक इतिहासकाराच्या ग्रंथावरून मिळते; परंतु जें वर्णन या इतिहासकारानें लिहिलें आहे त्यांत बालविवाहाचा उल्लेख नाही. शिकंदराच्या ग्रीक लोकांनीं पंजाबाच्या अलीकडे हिंदुस्थान पाहिलें नव्हतें, पण पंजाबांतील रूढ विवाहपद्धतीचें त्यांनीं वर्णन केलें आहे, त्यावरून त्या वेळेस पंजाबांत बालविवाह नव्हते अशी सातरी होते. " कांहीं लोकांत धनुर्विद्या, मल्लविद्या, मुष्टिविद्या, इत्यादि शारीरिक शक्तीच्या व कौशल्याच्या परीक्षेवरून कुमारिकेचा विवाह होत असे. कांहींत दोन गाई देऊन मुली विकत घेत असत. तक्षशिलानगरींतील गरीब लोक आपल्या मुलींचा बाजारांत लिलाव करीत. गिन्हार्क जमा झालें ह्मणजे त्या तरुण युवतींचे कंठ व स्कंधप्रांत उघडे करून दाखवीत, आणि एखाद्या तरुणास एखादी युवती पसंत पडली ह्मणजे किंमत देऊन तिला तो घेऊन जात असे. " या वर्णनावरून लक्षाच्या वेळेस स्त्रिया पूर्णयौवना असत असें दिसतें. शिकंदरानंतर हिंदुस्थानांत मेगास्थिनास नामक ग्रीक वकील चंद्रगुप्ताच्या दरबारांत पाटना शहरांत राहत असे; त्याणेंही हिंदु लोकांचें सविस्तर वर्णन लिहून ठेविलें आहे त्यांतही बालविवाहाच्या चालीचा उल्लेख केला नाही.

२२. यावरून ख्रिस्ती शकाच्या दोनशें वर्षांपूर्वी ही चाल नव्हती असें दिसतें. कालिदास कवि विक्रमाच्या नवपण्डितांपैकी होता; ह्मणजे सुमारे १९०० वर्षांपूर्वी होऊन गेला याजविषयी आतां शंका राहिली नाही. कालिदासानें रघुवंशांत

सद्यं बुभुजे महाभुजः सहसोद्देगमियं व्रजेदिति ।
अत्रिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिमहणां वधूमिव ॥

असा श्लोक घातला आहे.

नवपाणिग्रहणां या विशेषणावरून पाणिग्रहण झाल्याबरोबर वधूचा उप-
भोग कालिदासाच्या वेळेस होत असे असे दिसते. “ कवीच्या वर्णनावरून
अनुमान बांधणे बरोबर नाही. आधुनिक कवि सुद्धा प्रौढ नायिका कल्पित क-
रतात; कारण बालवधू शृंगाररस वर्णन करण्यास कवींना अगदीच निरुपयोगी
आहेत. मंजुघोषा वगैरे नाटकांत प्रौढ स्त्रीचा विवाह वर्णन केला आहे ह्मणून
हल्लीं प्रौढ विवाह सुरू आहेत असे ठरत नाही; ” असे कदाचित कोणी ह्मणेल
तर हा आक्षेप एकपक्षी खरा आहे. परंतु मंजुघोषादि नायिकांत व वरील
श्लोकांत फरक आहे. प्रसंगवशात् अप्रस्तुत रीतीने कवीने जे वर्णन केले त्या-
वरून त्या कवीच्या वेळच्या समाजस्थितीचे अनुमान करता येते हे कोणीही
समजून मनुष्य कबूल करील. नवपाणिग्रहणा वधूची उपमा राजास दिली
तेव्हा ही वधू अप्रस्तुत होय. ह्मणजे तिचे वर्णन करावयाचे नव्हते. केवळ लोक-
प्रसिद्ध उपमा देण्यांत तिचे वर्णन झाले आहे. सारांश, पाणिग्रहण शब्दाने लग्न
उपभोगाच्या पूर्वी वरेच दिवस झाले असेल ही शंका मुळीं-
च रहात नाही व कालिदासाच्या वेळेस प्रौढ विवाह लोक-
प्रसिद्ध व लोकसुद्ध होत असे निर्विवाद ठरते. भवभूति ख्रिस्ती शका-
च्या पांचव्या शतकांत झाला असे ह्मणतात. त्याच्या वेळेसही बालविवाह
अमलांत नव्हते असे वाटते. “ आविवाहसमयाद्गृहे वने रामबाहुरूपधानमेव ते ”
असे उत्तररामचरितांत रामाने सीतेस ह्मटले आहे. त्यावरून लग्न झाल्यादिव-
सापासून पतिपत्नीचा समागम भवभूतीच्या वेळेस होत असे असे दिसते, व या
वाक्यावरूनच “ शिशुर्दधति सुखम् ” इत्यादि ठिकाणचा शिशुशब्द नववयाचा
वाचक इंग्रजी ‘ गर्ल ’ शब्दासारखा समजला पाहिजे.

२३ सातव्या शतकांत ह्युनसांग नांवाचा चिनी बौद्धधर्मी प्रवासी हिंदु-
स्थानांत आला. त्याने सत्तावीस वर्षेपर्यंत या देशांत वास्तव्य केले. नालंद
येथील बुद्धमठांत संस्कृत भाषेचा व हिंदुशास्त्रांचा अभ्यास केला; व या दे-
शांतल स्थितीचे फारच सुरस व माहितीने भरलेले वर्णन लिहून ठेविले. त्या
चिनी ग्रंथाचे भाषांतर पाश्चात्य विद्वज्जनांच्या परिश्रमाने आपल्यास उपलब्ध
झाले आहे. हा ग्रंथ हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासाच्या अंधप्रदेशांत एक मोठा

टेंभाच आहे असें ह्मटलें पाहिजे. हुएनसांगनें आपल्या वर्णनांत बालविवाह असल्याचें कोठेंच लिहिलें नाहीं. कोणत्याही परकीयाचें आपल्या लोकांशीं थोडेंसें जरी दळणवळण पडलें तरी तितक्यांत आपल्यांतलि बालविवाह व असंमतवैधव्य या दोन चाली त्याच्या निदर्शनास आल्यावांचून गहणार नाहींत. मग हुएनसांगसारख्या हुशार, शोधक व २७ वर्षांच्या माहितगाराच्या नजरेस बालविवाहाची चाल आली नाहीं असें संभवत नाहीं. हिंदुलोकांत स्त्रिया एकपतिमरणोत्तर दुसरा पति करीत नाहींत किंवा त्यांस कैरतां येत नाहीं अशी चाल आहे असें त्याणें स्पष्ट लिहिलें आहे. यावरून असंमतवैधव्य हुएनसांगच्या वेळेस होतें असें दिसतें. मग त्या वेळेस बालविवाह असते तर त्यांजविषयींही त्याणें उल्लेख केला नसता काय ? सारांश, सातव्या शतकापर्यंत बालविवाहाची दुष्ट चाल आपल्या लोकांत नव्हती असें स्पष्ट सिद्ध होतें.

२४. मुसलमान लोकांच्या जुलुमामुळे हिंदुस्थानदेश मुसलमानांच्या हस्तगत झाल्यावर ही चाल उत्पन्न झाली, या मताचें खंडन पहिल्या मताच्या खंडनापेक्षां अल्पप्रयासानें होण्यासारखें आहे. यासंबंधानें दोन गोष्टी प्रथम ध्यानांत ठेविल्या पाहिजेत. प्रथम गोष्ट ही कीं, हिंदुलोकांची सामाजिक स्थिति फार सावकाश बदलते. क्षणिक पराधीनता झाल्यामुळे हिंदुलोकांच्या समाजस्थितींत चलविचल होत नाहीं. “ या लोकांच्या चालीरीति इतक्या दृढ व नम्र आहेत कीं नदीकांठच्या लोहाळ्यावरून एखादा मोठा पूर निघून गेल्यावर जसे ते पुनः उभे राहतात त्याप्रमाणेंच हिंदु लोक कांहीं प्रयत्न न पडतां आपल्या पूर्वापर चालत आलेल्या रीतींनीं पुनः वागूं लागतात, व गेल्या वादळाचें जितकें विस्मरण त्यांना पडतें तितकेंच भावी येणाऱ्या प्रसंगाचेंही भय त्यांना कमीच आठवतें. ” यावरून साहाजिक अनुमान होतें कीं बालविवाहाची चाल हिंदुस्थानांत मुसलमानी जुलुमामुळे रूढ होण्यास हा जुलूम शंभर वर्षे तरी सतत चालू असला पाहिजे. आतां मुसलमानांनीं ठोकळे मानानें ख्रिस्ती शकाच्या १००० वर्षीं पंजाब, १२०० वर्षीं उत्तरहिंदुस्थान, १३०० वर्षीं गुजराथ व महाराष्ट्र व १४०० वर्षीं तुंगभद्रेच्यादक्षिणेस विजयानगर जिकिलें. या सर्व प्रदेशांच्या सीमा निरनिराळ्या, स्पष्ट, सृष्टिनिर्मित असून यांतील लोकही निरनिराळे

दिसतात व जरी मूळसंबंध एक आहे तरी त्यांच्या भाषेत, रीतीभातीत व पूर्वापार समजुतीत फारच अंतर आहे. एका देशांत मुसलमान लोकांच्या जुलुमामुळे बालविवाहाचा प्रघात पडला ह्मणून तात्काळ दुसऱ्या देशांत पडेल असें ह्मणतां येत नाहीं. सारांश बालविवाहाची चाल पंजाबांत, हिंदुस्थानांत, दक्षिणेंत व तैलंगणांत अनुक्रमें या मताप्रमाणें ११००, १३००, १४००, १५०० वर्षांच्या सुमारास पडली असावी. आतां दुसरी गोष्ट ध्यानांत ठेवावयाची ही कीं इतर लोकांपेक्षां क्षत्रिय लोकांत एखादी चाल फार उशिरानें स्वीकारली जाते. अद्यापिही बालविवाह व शाकान्नभक्षण त्यांच्यांत पूर्णपणें सुरू आहेत असें नाहीं. हिंदुस्थानचे जे इतिहास उपलब्ध आहेत त्यांत राजेलोक व क्षत्रिय यांशिवाय दुसऱ्यांचें वर्णन सांपडत नाहीं हें साहजिक आहे. राजकीय विषयांचा विचार करण्याचें काम एकीकडे ठेवून भक्तीनें लोकस्थितीचाच इतिहास लिहिणारे मेकालेसारखे इतिहासकार या देशांत उत्पन्न होण्यास कित्येक शतके गेलीं पाहिजेत; परंतु येवढें निर्विवाद आहे कीं रजपूत लोकांत बालविवाहाची उदाहरणे ज्या काळीं सांपडतात त्याच्या पूर्वी पुष्कळ वर्षे इतर लोकांत ही चाल असली पाहिजे. ह्या दोन गोष्टी लक्षांत ठेऊन जीं उदाहरणे इतिहासांत बालविवाहाचीं सांपडतात त्यांचा विचार करूं.

२५. धारानगरीच्या एका राजाचा ज्येष्ठ पुत्र जगदेव परमार ह्मणून होता; परंतु तो नावडत्या राणीचा मुलगा असल्यामुळे राजाचें त्याजवर प्रेम नव्हतें. त्याच्या धाकट्या भावास एक मुलगी सांगून आली होती तिला पाहण्याकरितां कांहीं लोक राजानें पाठाविले होते. त्याजबरोबर जगदेवही गेला. रस्त्यांत एका क्षत्रियराजानें जगदेवाचें तेज पाहून व त्याचें कुलशील ऐकून आपली मुलगी त्यास दिली. त्या वेळेस त्याचें वय १५ वर्षांचें होतें. पुढें जगदेव धारानगरीस परत आला. कांहीं वर्षांनंतर धुवाप्रमाणें आपला व मातुर्थाचा अपमान झालेला त्यास सहन न होऊन तो देशांतरास जाण्याकरितां स्वनगर सोडून निघाला व रस्त्यांत त्याच्या उपवर झालेल्या पत्नीची गांठ पडली. तीही त्याजबरोबर निघाली. गुजराथ देशाचा प्रसिद्ध राजा सिद्धराज हा कांहीं संबधानें आपला आत्त आहे असें जाणून जगदेव पटणास गेला. पुढील

हकीगत मनोरंजक आहे तत्रापि लांबलचक असल्यामुळे येथे देण्याची जरूरी नाही.

दुसरी गोष्ट मेवाडचा राजा हमीर याची आहे.—

प्रासिद्ध पद्मिनीस प्राप्त करून घेण्याकरितां अल्लाउद्दिन चाणे चितोडचा किल्ला महाप्रयासानें घेतला, परंतु रजपूत लोकांनीं इतिहासप्रसिद्ध चितोडचा प्रथम जोहार करून पद्मिनीसह हजारों स्त्रियांस अभिमुखी बळी दिल्या व स्वतः शत्रूवर तुटून पडून प्राणास मुकले. या वेळेस रजपूत लोकांनीं हमीर नांवाच्या बालराजपुत्रास जंगलांत पळवून वांचविलें. हा राजपुत्र मोठा झाल्यावर आपल्या पूर्वजांची राजधानी परत मिळवावी या विचारांनीं रात्रंदिवस चरफडत असे. निदान चितोड शहर आपल्या दृष्टीस पडावें अशी त्यास फार उत्कट इच्छा होती. चितोड शहराचा कारभार अल्लाउद्दिनानें मालदेवास दिला होता. त्यानें आपली मुलगी हमीर यास देण्याचें मनांत आणून त्याजकडे चालीप्रमाणें नारळ पाठविला ही प्रार्थना आपल्या शत्रूचोही असून त्या शूर राजपुत्रानें मान्य केली व थोडक्या लोकांबरोबर तो चितोड शहरांत शिरला. शहरांत कोठेंच लग्नोत्सव नाही, किल्याच्या दरवाजावर मंगल तोरणें नाहीत हें पाहून यांत कांहीं तरी दगा आहे असें त्या शूर राजपुत्रास वाटलें; परंतु तो अतिधाडसी असल्यामुळे बेफिकीर किल्यांत शिरला. मालदेवानें हमीराचें स्वागत करून त्यापुढें त्याची वधू उभी केली व दोघांच्या पदरांची गांठ बांधिली. वाद्यें नाहीत, वन्हाडी नाहीत, ब्राह्मणसमाराधन नाही इत्यादि गोष्टी पाहून हमीरास अत्यंत वाईट वाटलें व शोधाअंतीं आपली बायको बालविधवा आहे व हें लग्न नव्हे तर पाट लागला आहे असें त्यास समजलें. तेव्हां त्या राजपुत्रास अत्यंत कोप आला व त्यानें आपल्या निरपराध पत्नीस प्रथम संग्रामांतच ठार मारलें असतें; परंतु त्या साध्वीनें चितोड शहर त्याच्या स्वाधीन करण्याचें वचन देऊन त्याचें मन प्रसन्न केलें. अपमानापेक्षा स्वदेशवियोग त्या स्वदेशभक्तास विषतुल्य वाटे ह्मणूनच त्यानें आपल्या बायकोचें ह्मणणें कबूल केलें; तत्रापि तिच्या वंशाशीं मेवाडच्या घराण्यानें कधींही संबंध करूं नये अशी त्यानें शपथ घातली. कांहीं दिवसानंतर मालदेव आपल्या लोकांसह शहराबाहेर गेला आहे अशी संधि पाहून

हमीर आपल्या बायकोस भेटण्याच्या भिपानें शहरांत गेला व त्याणें किल्ला व शहर आपल्या हस्तगत करून घेतलें.

२६. पहिलें उदाहरण गुजराथेंतील सिद्ध राजाचे वेळचें आहे, हाणजे इ० स० १०३७ च्या सुमाराचें आहे. या वेळेस गुजराथेंत मुसलमानांचें नांव सुद्धां टाऊक नसेल. दुसरें उदाहरण मेवाडचें सन १३०० च्या सुमाराचें आहे. या सुमारास मेवाडांत मुसलमानांचा नुकताच शिरकाव झाला होता. पण मेवाडांत मुसलमानांचा अंमल कधींच बसला नाहीं. या उदाहरणांवरून मुसलमानांच्या जुलुमामुळें ही बालविवाहाची चाल उत्पन्न झाली हें ह्मणणें निराधार ठरतें. पण इतकें इतिहासाच्या खोल पाण्यांत जाण्याचें प्रयोजनच नाहीं. या मताचा निषेधपक्षानें विचार केला तर त्याच्या असत्यतेविषयीं तेव्हांच खातरी होईल. मुसलमान लोक जुलूम करीत ह्मणून लवकर लमें करूं लागले या ह्मणण्याचा अर्थ असा होतो कीं मुलींचीं लमें झाल्यावर मुसलमान लोक त्यांस धरीत मसत; किंवा बापापेक्षां मुलींचें संरक्षण करण्यास नवरा अधिक समर्थ असे. पण थोडासा विचार केला तर कामांध मुसलमान लांक विवाहित स्त्रियांवर हात टाकण्यास मागें पुढें पाहात असत ही गोष्ट संभवत नाहीं व बापापेक्षां लहान मुलींचा लहान नवरा अधिक काय करणार हेंही लक्षांत येत नाहीं. ज्या लाखों निस्तेज हिंदु लोकांना मुसलमानांनीं पादाक्रांत केलें, त्यांपैकींच नवरा आणि त्यांपैकींच बाप दोघे मिळून आपल्या बायकापोरांचें काय संरक्षण करणार हें सहजच दिसतें आहे. इतिहासावरूनही हेंच सिद्ध होतें कीं, मुसलमान लोकांनीं मुलींस व प्रौढ स्त्रियांस स्वेच्छेप्रमाणें पकडण्यास कोणतीच आडकाठी मानिली नाहीं. पद्मिनीकरितां अल्लाउद्दीनानें काय प्रयत्न केला ! हतभाग्य कर्णराजाच्या बायकोस जनानखान्यांत घालतांना ही विवाहित आहे, किंबहुना हिला मुलें झालीं आहेत, याचा विचार अल्लाउद्दीनानें कधींही मनांत आणिला नाहीं. देवलदेवीस खास तीन नवरे करावे लागले. दुर्गावती नांवाची गोंडवनची शूर राणी अकबराच्या सैन्याशीं लढून मेली व तिचा मुलगाही मेलाल्याची बायको अनुपभुक्ता होती तिला सेनाधिपतीनें अकबराकडे उत्तम नज

समजून पाठविलें. तिच्या लग्नाची अकबरानें सुद्धां परवा केली नाहीं. पण अशीं नांवें देत बसण्याचें प्रयोजन नाहीं शेंकडों शहरें मुसलमानांनीं कार्याज केल्याचीं वर्णनें इतिहासांत आहेत. त्या वेळेस हजारों अनुपभुक्ता व उपभुक्ता विवाहिता व अविवाहिता स्त्रिया त्यांनीं पकडून नेल्या ही गोष्ट निर्विवाद आहे. सारांश, मुसलमानांच्या जुलुमामुळे बालविवाहाची चाल प्रचारांत आली हें ह्मणणें सुयुक्तिक दिसत नाहीं.

२७. कांहीं ब्राह्मण जातींत अद्याप बालविवाहाची चाल सुरू नाहीं. कनो-जे लोकांत बायका वृद्ध होतपावेतो सुद्धां अविवाहित राहतात. कधीं कधीं त्यांचें आमरणांत लग्न होत नाहीं. अशा जाति विशेषेंकरून दिल्ली व अहमदाबाद या शहरांजवळच सांपडतात, व हे प्रदेश तर नेहमीं मुसलमान लोकांच्या जुलुमाच्या ऐन तडाक्यांत सांपडलेले असत. नादिरशहाच्या वेळेस त्याच्या कामांध शिपायांनीं मथुरेंत शिरून ब्राह्मण स्त्रियांवर भयंकर जुलूम केले व हजारों स्त्रिया यमुनेंत व विहिरींत पडून मेल्या. सारांश, या प्रदेशांत शेवटपर्यंत मुसलमानांचा जुलूम मूर्तिमंत वास करीत होता; परंतु तेथें बालविवाह इतर प्रदेशांप्रमाणें सुरू झाला नाहीं हें सरोवर आश्चर्यकारक आहे.

२८. यासंबंधानें माधवाचार्यांचा ग्रंथही एक सबळ प्रमाण आहे. माधवाचार्य हा विजयनगरच्या प्रथम संस्थापक बुक्क राजाचा प्रधान होता व सुमारे १३४५ वे वर्षीं हें राज्य स्थापिलें गेलें. माधवाचार्यानें पराशरमाधव हा ग्रंथ लिहिला आहे व हा ग्रंथ हल्लींच्या हिंदुधर्माचें जें स्वरूप आहे त्याचा आधारस्तंभच आहे. जशी आपल्या धर्माची स्थिति हल्लीं आहे तशीच माधवाचार्यांच्या वेळीं होती असें या ग्रंथावरून पूर्ण दिसून येतें. पांचव्या वर्षापासून दहाव्या वर्षाच्या आंत मुलीचें लग्न करावें असें माधवाचें मत आहे. तात्पर्य, सन १३०० च्या वेळेस तुंगभद्रेच्या दक्षिणेस बालविवाह पूर्णपणें अमलांत होते असें या ग्रंथावरून स्पष्ट दिसतें; परंतु या वेळेस नुकतेच मुसलमान लोक दक्षिणेंत येऊं लागले होते व त्यांच्या दक्षिणेंतील राज्याचा मागमूसही नव्हता. यावरूनही मुसलमान लोकांच्या जुलुमामुळे बालविवाह अमलांत आले हें ह्मणणें निराधार ठरतें.

२९. वरील विवेचनावरून बालविवाह सातव्या शतकानंतर हिंदुस्थानांत प्रवृत्त झाले व सुमारे हजार किंवा अकराशे वर्षांच्या पूर्वी सर्वदेशभर रूढ होऊन गेले असे स्पष्ट होते. विवाहपद्धति व राजकीय उत्कर्ष यांचा निकट संबंध आहे; तेव्हां आपल्यास हिंदुस्थानचा राजकीय उत्कर्ष कधी होता या गोष्टीचा आता विचार केला पाहिजे.

या देशाचे जे इतिहास प्रसिद्ध आहेत व जे लोकांच्या नेहमीं वाचण्यांत येतात त्यांवरून हिंदुलोक ह्मणजे भ्याड; जो बाहेरून येईल त्यानें आपलें हिंदुलोकांस चिरडून टाकावें अशी आपली नेहमींची दैन्यावस्था होती असें वाटतें. हिंदुदेश समृद्ध व हिंदुजात दुबळी या दोन कारणांमुळे अफगाण, तुर्क, मोंगल, पारसिक व पाश्चात्य राष्ट्रे यांणीं या देशावर स्वाऱ्या करून आपल्या लोभाची तृप्ति करून घेतली. नांव घेण्यास काय तें मेवाडच्या डोंगरांत व मारवाडच्या वाळवंटांत स्वातंत्र्यप्रिय रजपुतांनीं आपलें स्वराज्य मोठ्या कष्टानें संभाळून ठेविलें आहे व शंभर वर्षेपावेतो मराठे लोकांच्या नशिबानें धूमकेतूच्या प्रकाशप्रमाणें त्यांचें राजकीय वैभव चमकलें; पण या दोन अपवादांखेरीज आज आठशें वर्षे सर्व हिंदुस्थानच्या लोकांनीं परकीयांच्या सत्तेखालीं आपल्या माना बांकविल्या आहेत. सुमारे शंभर वर्षे हिंदुस्थान देश ब्रिटिश लोकांच्या सुखावह राजसत्तेखालीं आहे. ब्रिटिशलोकांचा राजसिंह रूसदेशच्या अस्वलास इकडे फिरकूं न देवो अशी आमची इच्छा आहे व ही इच्छा आमच्या राजभक्तीस उचित आहे इतकेंच नाही, पण आमच्या शहाणपणासही योग्य आहे; कारण आमच्या आजच्या स्थितीचा विचार केला तर कधींकाळीं आमची स्वतंत्रता आह्मांस मिळेल असा संभवच दिसत नाही. सारांश, आठशें वर्षांपासून आमची अशी स्थिति झाली आहे हें निर्विवाद आहे. यापूर्वीं तरी आमची स्थिति चांगली होती काय ?

३०. मुसलमानांनीं हिंदुस्थानदेशांत आपलें सार्वभौमत्व स्थापन केलें, त्यापूर्वींच्या इतिहासाचें नीट मनन केलें तर त्या वेळेस आमची राजकीय स्थिति फार चांगली होती असें दिसून येईल. महाभारतांतील योद्ध्यांचें उदाहरण घेण्याचें प्रयोजन नाही; कारण त्यांचे अलौकिक पराक्रम कवीच्या कल्पनाशक्तीच्या

टाकसाळींतून निघाले आहेत असा आक्षेप येऊं शकतो. परंतु परकीय लोकांनीं वेळोवेळीं या देशाविषयीं जे लेख लिहून ठेविले आहेत तेवढेच या गोष्टीच्या पुराव्यास पुरे आहेत. या देशावरची इतिहासांत उपलब्ध अशी प्रथम स्वारी शिकंदरानें केली. त्या वेळीं हिंदुलोकांनीं व हिंदुराजांनीं जें शौर्य, पराक्रम व आवेश दाखविला त्याची साक्ष शिकंदराचे इतिहासकारच देतात. जेलम नदीवरच्या लढाईंत हिंदुलोकांचेच हत्ती त्यांच्यावर उलटल्यामुळे हिंदुसैन्यानें पळ काढिला ही गोष्ट खरी, पण पोरसराजानें रणांगण सोडलें नाहीं व मृत्यूपेक्षां अपमान भयंकर आहे असें समजून क्षत्रियधर्माची त्याणें पराकाष्टा केली. हें पाहून अलेक्झांडर याणें आश्चर्य केलें व पोरसराजास त्याणें राजगौरवास योग्य अशा रीतीनें वागविण्याचें वचन दिलें तेव्हांच तो त्याच्या स्वाधीन झाला. त्या राजाचें धिप्पाड शरीर व सुस्वरूप पाहून शिकंदरवादशहा फार खुष झाला व त्याणें त्याचें राज्य त्यास परत दिलें. शिकंदराच्या इतिहासकारानें असें स्पष्ट लिहिलें आहे कीं हिंदुलोक इतर एशियाटिक लोकांपेक्षां उंच, बळकट व शूर होते. शिकंदरवादशहा अंतर्वेदींत उतरला नाहीं व त्याणें येथेंच आपल्या जयाची सीमा केली. जर त्या वेळचे हिंदु इतिहासकार असते तर शिकंदरवादशहा दिल्ली, कनोज वगैरे बलाढ्य राष्ट्रांशीं सामना करण्यास काचावला असेंच त्यांणीं ह्मटलें असतें. जर तो अंतर्वेदींत उतरता तर हिंदुस्थानची अगणित संपत्ति त्याच्या पादतळीं लोळली असती व दंतकथेंत वर्णिलेल्या हिंदुभूमीचें प्रत्यक्ष दर्शन त्यास झालें असतें. सारांश, शिकंदरानें आपल्या शिपायांस चार शब्द सांगितले असतें तर ते त्यांणीं ऐकले नसते असें नाहीं, पण ज्यांचे वंशज तुवर व राठोड अद्यापीही पराक्रम व शक्तीच्या केवळ मूर्तीच आहेत त्या दिल्ली व कनोजच्या क्षत्रियांशीं युद्धप्रसंग शिकंदरानें जाणून बुजून टाळला असें ह्मणण्यास प्रत्यवाय नाहीं; कारण थोडक्याच काळानें मगधदेशांतील चंद्रगुप्तराजानें अलेक्झांडर गेल्यानंतर त्याच्या सेनाधिपतीस पंजाबांतून हांकलून लाविलें, व जेव्हां अलेक्झांडर मेल्यावर सेल्यूकसानें त्याच्या राष्ट्राचें पूर्वकडील हिश्शाचें स्वामित्व संपादिलें व तो ग्रीक सैन्यानिशीं बॅक्ट्रिया जिंकून हिंदुस्थानाकडे वळला तेव्हां त्यास चंद्रगुप्ताच्या पराक्रमी सैन्यामुळे काबूलच्या पलीकडेसच रहावें लागलें इतकेंच नाहीं, तर

त्याणें चंद्रगुप्ताशीं सह्या करून आपली मुलगी त्यास दिली. हिंदुराजास श्रीक राजानें आपली मुलगी दिली याहून त्या वेळच्या हिंदु राजाच्या पराक्रमाचें व वैभवाचें अधिक काय प्रत्यंतर पाहिजे ! असो. सेल्यूकसाचा मेगास्थिनीस नामक वकील चंद्रगुप्ताच्या दरबारांत राहत होता. त्याणें जें हिंदुलोकांचें वर्णन लिहून ठेविलें आहे त्यांतही हिंदुलोकांच्या शौर्याची निंदा कोठेंच केलेली नाही. सारांश, ख्रिस्ती शकापूर्वी ३०० वर्षांच्या सुमारास हिंदुलोक बळकट, शूर व पराक्रमी होते.

३१. यानंतर हिंदुस्थानचा साधारण इतिहास सांपडत नाही, परंतु पंजाब व सिंध देशांवर सिथियन् व पारसिकांनीं स्वान्या केल्या व कांहीं दिवस राज्य केलें असें दिसतें. ज्या हूण लोकांनीं रोमराष्ट्र हालवून रोम शहर लुटलें त्याच लोकांनीं पंजाब जिंकिला यांत नवल कोणतें ! पारसिकांनीं सेपार व नौशिस्ता यांच्या कारकीर्दीत पूर्वी झालेल्या आपल्या अपमानाचा बराच सूड उगवला व समरांगणांत एका बादशहास सुद्धां कैद केलें. त्या लोकांनीं सिंध देश जिंकिला यांतही आश्चर्य नाही. पण या दोन्ही लोकांचीं राज्यें हिंदुस्थानांत पंजाब व सिंधच्या अलीकडे आलीं नाहीत व तेथूनही त्यांस हिंदुलोकांनीं लवकरच हांकलून दिलें असें दिसतें. विक्रमानें व शालिवाहनानें हूण व शक लोकांस जिंकून नाहीसें केलें अशाविषयीं त्यांचे शक साक्ष देत आहेत. सारांश, सिथियन व पारसिकांनीं चिरस्थायी राज्यें स्थापिलीं नाहीत व त्यांस हिंदुस्थानांतून लवकर जावें लागलें. रजपूत लोकांची उत्पत्ति सिथियन लोकांपासून आहे असें कांहीं इतिहासकार मानतात; पण भाषा, स्वरूप, चालीरीति, दंतकथा व सिथियन येण्यापूर्वीची पोरस राजाची गोष्ट यांवरून रजपूत हे खरे आर्य आहेत यांत शंका नाही. हल्लींच्या पिळपिळीत हिंदु लोकांची व शूर रजपूत लोकांची जात एकच आहे असें मानणें कित्येक इतिहासकारांस फार जड वाटतें ह्मणूनच रजपूत लोक सिथियन असावे अशी कल्पना निघाली आहे. वस्तुतः तीस कांहींच आधार नाही.

३२. हुएनसांगनें लिहिलेल्या वर्णनांत हिंदु लोकांच्या शौर्याविषयीं, विशेषतः

मराठे लोकांविषयीं फारच तारीफ केलेली दिसून येते. तो ह्मणतो “ हे लोक स्वभावाने साधे व विश्वासू आहेत व बांध्याने उंच व शौर्याने उद्धत आहेत. धर्म-युद्धाचे नियम ते इतक्या बारकाईने पाळतात कीं शत्रूने केलेल्या अपकाराबद्दल शासन करण्यापूर्वी त्यास अगोदर सूचना पाठवितात. जर एखाद्या लढाईत सेनापतीचा पराजय झाला तर त्यास खीवेप घ्यावा लागतो व अशा प्रसंगीं बहुतकरून तो आत्महत्या करून घेतो. लढाईस जाण्यापूर्वी लोक मद्यप्राशन करून उन्मत्त होतात व जिवावर उदार होऊन आपल्यापेक्षा दसपट सैन्यावरही तुटून पडण्यास भीत नाहीत. त्यांचा राजा पुलकेशी हा खरा क्षत्रिय, दानशूर व कनोजचा राजा शिलादित्य याच्या बरोवरीचा आहे. ” हे मराठे लोकांचे वर्णन बालविवाह सुरू होण्यापूर्वीच्या काळचे आहे. तेव्हांपासून आपले लोकांचा केवढा शारीरिक न्हास व केवढी राजकीय अवनाति झाली आहे ? मराठे उंच ह्मणून जी ख्याति होती त्याऐवजीं हल्लीं मराठे ह्मणजे ठेंगणे अशी ह्मणच पडली आहे. दसपट सैन्यावर चालून जाणें, शत्रूस अगोदर सूचना करणें, व रणांगणांतून मेल्याशिवाय परत न फिरणें, इत्यादि शौर्यसीमेच्या गोष्टी आपल्यांतून नाहींशा होऊन त्यांऐवजीं भित्रेपणा, छाप घालणें, व पळती लढाई करणें यांविषयीं मात्र आपली कीर्ति होऊन राहिली आहे. पेशवाईच्या ऐन मरांंत जनकोजी शिंदे, मल्हारराव होळकर यांसारखे महावीर आपल्या शिपायांची अशी तारीफ करतात कीं, हे झाडास बांधल्यास झाड उपटून घेऊन पळून जातील ! वाः ! केवढा पराक्रम ! पण शेंकडों वर्षे सुरू असलेल्या बालविवाहाचा परिणाम असाच झाला पाहिजे. इतिहासकार टाल्मार्ड्स व्हीलर असें ह्मणतो कीं “ पुलकेशी राजा ज्या काळांत होऊन गेला तो मराठ्यांचा उत्तम काळ आतां राहिला नाही; परंतु अशी उमेद आहे कीं मराठ्यांचे फिरून असे चांगले दिवस येतील कीं मराठ्यांचे वैभव पुलकेशीच्या वेळेपेक्षांही अधिक वाढेल. ” हे दिवस कधीं येणार हा प्रश्न करतांना आमच्या अंतःकरणांत निराशेच्या दुःखाचा कळस होऊन जातो.

३३. पोरसाच्या वेळेस, चंद्रगुप्ताच्या वेळेस, विक्रमादित्याच्या वेळेस, पुलकेशीच्या व शिलादित्याच्या वेळेस आमचे लोक शरीराने उंच, बळकट व शौर्याने

घहादूर होते यांत शंका नाही. हुएनसांगच्या नंतर आपल्या देशाविषयीं आर्य इतिहासकारांनीं थोडें थोडें वर्णन लिहून ठेविलें आहे. गिझनीचा महंमद सन १००० त हिंदुस्थानांत आला, त्यापूर्वीच्या कांहीं हकी-गतींत कोठें कोठें हिंदुलोकांच्या शौर्याविषयीं प्रशंसा केलेली आढळते. जरी हिंदु राजे एकमेकांस जिंकित असत तरी जिकणाऱ्या राजास जित राजाच्या कोणा तरी आमास त्याच्या गादीवर बसवावें लागत असतें. “असें केल्यावांचून तेथील लोक निमृष्ट बसावयाचे नाहींत.” सारांश, हिंदुलोकांना आपलें स्वराज्य असावें अशी नेहमीं इच्छा होती. दुसऱ्या एका आर्य इतिहासकारानें असें लिहिलें आहे कीं “एशियांतील सर्व लोकांत हिंदु-लोक कांहीं विशेष प्रकारचे आहेत. राज्यपद्धति, तत्वज्ञानावरील ग्रंथ, शरीरसामर्थ्य, व वर्णाची विशुद्धता यांविषयीं त्यांची ख्याति आहे;” आणखी एका ग्रंथकारानें त्या वेळची प्रसिद्ध ह्मण लिहून ठेविली आहे: “हिंदुस्थानची सैन्याविषयीं, कंदाहारची हत्तीविषयीं व तुर्कस्थानची घोड्याविषयीं ख्याति आहे.”

३४. अशी ही पूर्वी आपली शरीरानें व शौर्यानें उत्तम स्थिति असतां मुसलमानी राज्य होण्याच्या वेळेस आपण इतके नादान कां झालों हें समजण्याकरितां आठवे शतकापासून तों बारावे शतकापर्यंत हिंदुस्थानच्या इतिहासांत काय काय घडामोडी झाल्या याचा आपल्यास विचार केला पाहिजे. या काळाचा इतिहास जरी साद्यंत उपलब्ध नाही तरी एक मोठा धर्मसंबंधीं फेरफार हिंदुस्थानांत होऊन गेला व त्याच फेरफारांत हिंदुस्थानच्या अवनतीचें बीजारोपण झालें. हुएनसांगच्या वेळेस हिंदुधर्म व बौद्धधर्म या देशांत सारखे प्रसृत होते व या दोन्ही धर्मांचे लोक परस्पराशीं प्रेमानें व सलोख्यानें वागत असत. दोन्ही धर्मांचे वादविवाद ऐकण्याची राजे व श्रीमंत लोकांस हौस असे, व अशोक राजाप्रमाणें शिलादित्यासही ब्राह्मण व श्रमण हे सारखेच प्रिय होते व त्या दोघांस सारखाच धर्म होत असे. परंतु आठव्या किंवा नवव्या शतकाचे सुमारास अलौकिक बुद्धिमत्ता व चानुर्यानें विभूषित असा एक धर्मप्रसारक दक्षिणेंत उत्पन्न झाला. त्यानें

सर्वं हिंदुस्थानभर फिरून बौद्ध धर्माचा उच्छेद केला; बौद्ध धर्माच्या मूळतत्वांचें खंडन केलें व हिंदुधर्माचा विजयध्वज उभारला. परंतु लाखां बुद्ध लोकांस हिंदु करतांना शंकराचार्यास अनेक अडचणी उत्पन्न झाल्या व यामुळे बौद्ध लोकांत सिळून गेलेल्या कांहीं बौद्धमतांचा स्वीकार करून त्यांस त्याणें आत्मवश केलें; यामुळे कांहीं कांहीं वाईट गोष्टी बुद्ध धर्माच्या हिंदुधर्मात शिरल्या व हिंदु धर्मास कांहीं विलक्षण स्वरूप मिळालें. अखेरीस बौद्धधर्म या देशांतून नाहीसा झाला; परंतु हिंदु धर्मास जें नवीन स्वरूप आलें त्यांत जातिनिर्बंध, शाकान्नभक्षण, व बालविवाह यांस पूर्वीपेक्षां विशेष जोर आला व तेथपासून आपल्या शारीरिक दौर्धल्यास व राजकीय पतितावस्थेस आरंभ झाला.

३५. शरीर दुर्बल होण्यास किंवा राजकीय स्थिति निरुष्ट होण्यास बालविवाह हें एकच कारण नाही. हिंदुस्थानास दैन्यावस्था कां आली हा एक विषय स्वतंत्र निबंध लिहिण्यासारखा आहे. पण बरील विवेचन वाचून वाचकांची अशी चमत्कारिक समजूत होण्याचा संभव आहे कीं हें विवेचन अतिशयोक्तीचें आहे. बालविवाहापासून राजकीय निरुष्टावस्था झाली व हिंदुस्थानास पारतंत्र्य आलें हा बादरायण संबंध कोठचा! असा समज होणें अशा निबंधाचा अपरिहार्य परिणाम आहे. आपल्या पारतंत्र्यास बालविवाहाशिवाय दुसरीं अनेक कारणें आहेत यांत संशय नाही. पण हा निबंध बालविवाहाचे अनिष्ट परिणाम या विषयावर आहे. यांत दुसऱ्या कारणांचा विचार होऊं शकत नाही, यामुळे कदाचित् वाचकांच्या मनांत भलताच समज होण्याचा संभव आहे. किंवाहुना वाचकांस उलट असें वाटू लागेल कीं आपल्या पारतंत्र्याचें बालविवाह हें मुळींच कारण नाही; याकरितां येथें अशी सूचना करणें भाग आहे कीं आपल्या निरुष्ट स्थितीचीं दुसरीं कारणें विलकूल नाहीत असें माझें ह्मणणें नाही; पण बालविवाह हें अनेक कारणांपैकीं एक कारण आहे हेंच या प्रतिपादनाचें तात्पर्य आहे.

शरीराचा जो भाग अधिक उपयोगांत येतो तो सदृढ होऊन त्याचीच वाढ होते व इतर शरीराचे भाग अशक्त होऊन जातात. हीच गोष्ट मानसिक वृत्ती-

ची आहे. सारांश, स्पेन्सरचा उत्क्रमणसिद्धांत शरीर, बुद्धि व मनोविकार यांसही लागू आहे. हिंदुस्थानांत बुद्धि, शरीरसामर्थ्य, व उद्योग हे तीन जातींनीं निरनिराळे स्वीकृत करून पिढ्यानुपिढ्या त्यांनीं त्याचाच व्यासंग केला, यामुळे ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हे आपआपल्या कामांत फार प्रवीण झाले आहेत. ब्राह्मणांसारखे बुद्धिवान, क्षत्रियांसारखे सामर्थ्यवान व वैश्यांसारखे उद्योगी लोक या जगांत थोडेच असतील. परंतु लढवय्येपणाचा धंदा एकाच जातींत राहिल्यामुळे इतर जाति अशक्त होऊन गेल्या व ब्राह्मण व वैश्य हे लढाईच्या अगदीं निरुपयोगी झाले व त्यांच्यांत बालविवाह पूर्ण प्रसृत होऊन हे लोक, विशेषतः वैश्य जाति, अगदीं बलहीन व सत्वहीन होऊन गेल्या. क्षत्रियांनीं कांहीं दिवसपर्यंत आपले वंशपरंपरा प्राप्त झालेलें शौर्य व सामर्थ्य कायम ठेविलें व त्यांनीं अनंक शूरत्वाचीं कृत्ये केलीं ह्मणूनच परकीयांनीं हिंदुस्थानच्या सैन्याची तारीफ केली आहे. हुएनसांग गेल्यानंतर महंमद चेईपावेतों क्षत्रियांच्या पराक्रमरूपी छत्राखालीं हिंदुस्थानदेश न्यतंत्रेचा अनुभव घेत होता; परंतु या अवकाशांत हिंदु व बुद्ध धर्मांचा झगडा चालून हळू हळू बुद्धधर्म नाहीसा होऊन हिंदुधर्मास निगळे रूप घेत होते.

३६ याप्रमाणें हिंदुलांक ऐहिक सुख व पारत्रिक वादविवाद यांत गुंग असतां अफगाण व तुर्क लोकांचे सोंटे पाठींत बसल्यामुळे खडबडून जागे झालें, व पाहतात तों ज्या साधनानें परवशतेच्या दुःसह त्रासापासून ते मुकले असते ते साधन ह्मणजे शक्ति व शौर्य अगदीं समूळ नाहीसं झालें. येथपासून जी आज आठशें वर्षेपर्यंत अव्याहत चालू आहे त्या आपल्या कष्टप्राच स्थितीस प्रारंभ झाला. महंमदानें पंजाब देश सर केला. या वेळच्या इतिहासाचें वर्णन ह्मणजे हजारों हिंदु शिपायांनीं तुर्क व अफगाणांपुढें धावून पळत सुट्यावे याच गोष्टीनें भरलें आहे. रजपूतांनीं मात्र आपल्या पूर्वजांप्रमाणें मृत्यूस तुच्छ मानलें परंतु त्या पूर्वजांचें शौर्य व सामर्थ्य त्यांच्यांत दिसलें नाहीं. परकीय राजानें आपणांस लढाईत धरलें ह्मणून आपण राज्य करण्यास अयोग्य झालों असें मानून पंजाबचा राजा जयपाल हा अभिचितेवर जळून मेलाला. पण एवढ्यानें हिंदुगजांस चांगले दिवस आले नाहींत. अठराव्या धर्म-

श्रद्धा व शरीरदौर्बल्य यांमुळे हिंदुस्थानचे लोक अगदीं भितरे झाले होते; आणि सोमनाथाच्या लढाईत हिंदुस्थानच्या सर्व राजांच्या एकवट झालेल्या सैन्याच्यानें महंमदाच्या सैन्यापुढें टिकाव धरवला नाहीं. तत्रापि रजपूत अजूनही कांहीं अंशीं प्रबळ होते ह्मणून परत जातांना चोहाण रजपुतांच्या अजमीर शहरावरून न जातां सिंध देशच्या वाळवंटाचाच मार्ग महंमदानें पतकरिला.

३७. आणखी दोनशें वर्षेपर्यंत हिंदुस्थानांत पुनः सामसूम झाली. ह्या काळांत परचक्र आलें असतां जीं जीं साधनें उपयोगी पडतील त्यांच्या तयारीकडे लक्ष न देतां हिंदु लोक तसेच असावध राहिले आणि नेहमीं प्रमाणें आपसांतील लढाया व धर्मवाद करीत होते. इतक्या अवधीत देशाच्या न्हासाचें बीज रुजून त्याचा मांठा वृक्ष बनला व त्या वृक्षाचीं मुळे जमिनींत दड होऊन गेलीं. रजपूत लोकांतही शाकान्नभक्षण आणि बालविवाह शिरले. गुजराथचा राजा कुमारपाल हा जैन झाला. रजपूत लोकांच्या जातीच्या जातीस ह्या नवीन मतानें ग्रासून टाकिलें. भाटे लोक पूर्वीं अस्सल रजपूत होते ते बनिये बनले आणि त्यांच्यांत पाळण्यांतील मुलांचीं सुद्धा लभें होऊं लागलीं. रजपूत हेच हिंदुस्थानचे रक्षक राहिले होते. तेही अशक्त झाल्यामुळे सर्व हिंदुस्थान देशाची अशी स्थिति झाली कीं या देशास परकीयांनीं येऊन सहज जिंकावें व त्याप्रमाणें लवकरच मुसलमानांच्या स्वाऱ्या पुनः होऊन देशाची वाताहात झाली.

३८. हिंदुस्थानची बादशाही एका गुलामानें स्थापन केली. ह्या गुलाम बादशाहचा उंच मनोरा आजकालपर्यंत ज्या दिवशीं हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य पुनः उदयास येण्याची अशा नाहीं अशा रीतीनें नष्ट झालें त्या दिवसाची साक्ष देत आहे. पंचवीस वर्षांचे आंत प्रयाग, बंगाल व माळवा ह्यांसुद्धां सर्व हिंदुस्थान सर झाला. इतकी मोठी प्रजा इतक्या अल्पकाळांत मुसलमानांच्या स्वाधीन व्हावी अशी स्थिति हिंदुस्थानास येण्यास हिंदु लोकांच्या तेजाची किती हानि झाली असावी याची कल्पना वाचकांनींच करावी. चवदाव्या शतकाच्या प्रारंभीं अल्लाउद्दिन खिलजी याणें दक्षिणदेश व गुजराथ हे प्रांत सर केले. या एका शतकाचे अवधीत हिंदुलोक अधीकच बलहीन झाले होते. कवींच्या कल्प-

नेस वीररसाची स्फूर्ति होईल अशी एकही गोष्ट या सर्व मोहिमेच्या इतिहासांत सांपडणार नाही. ज्याप्रमाणे एखाद्या मेंढ्याच्या कळपांत बाघ उडी मारून घुसतो आणि रंगांत येऊन वेड्यावांकड्या उड्या मारीत आपल्या पंजाच्या तडाक्यांत जें जें सांपडेल तें फत्ता करून टाकतो त्याप्रमाणे अल्लाउद्दिन व त्याचा सेनापति मलिक काफर यांनी महाराष्ट्र, गुजराथ व दक्षिण प्रांतांवर त्याच्या करून सर्व देश धुळीस मिळविला. हिंदुलोकांच्या दावणीच्या दावणी कापून काढिल्या, हजारों मुग्ध कुमारिकांस लज्जास्पद दास्य भोगावयास लावले आणि राजमंदिरांतून व देवाळ्यांतून मणोगणती सोने लुटून नेले. अशा रीतीच्या हृदयास घरे पाडणाऱ्या गोष्टींशिवाय दक्षिणदेशाच्या मोहिमेच्या इतिहासांत दुसरे कांहीच सांपडावयाचें नाही. हिंदुलोक इतके दुर्बल होऊन गेले होते कीं, आपल्या मुग्ध मुलींची लज्जा राखण्यास व आपल्या वाचाहीन मूर्तींचें धन संरक्षण करण्यास त्यांस अवसान नव्हतें. वायूच्या क्षटक्याप्रमाणे हें अनिवार्य दुःख आहे किंवा हा कलियुगाचा फेरा आहे असें ह्मणून हें दुर्धर संकट हिंदुलोकांनीं निमूटपणें सोसले. विजयानगरच्या देवरायराजानें ज्या वेळेस आपल्या इष्टमित्रांची व शहाण्या लोकांची सगळी भरवून असा प्रश्न केला कीं आम्ही हिंदु लोक मुसलमान लोकांस नेहमींच हार कां जातो! त्या वेळेस ब्राह्मण लोकांनीं खरोखरच हाच जबाब दिला. ते ह्मणाले “हर! हर! हा कलियुगाचा तडाका आहे. हें असें होणारच ह्मणून आमच्या शास्त्रांत पूर्वीच लिहून ठेविलें आहे, व भाललिखित दुःख टाळण्यास ब्रह्मदेवही समर्थ नाही. ” परंतु स्त्रिययोद्ध्यांनीं साफ सांगितले कीं हिंदु लोकांपेक्षां तुर्क लोक अधिक बळकट आहेत व ते युद्धशास्त्रांत चांगले निपुण आहेत. त्यांचीं हत्यारे अधिक चांगलीं आहेत, व ते फार शूर आहेत, व त्यांनीं राजास शहाणपणानें आपले सैन्य सुधारण्याविषयीं उपदेश केला. ब्राह्मणांच्या विद्वत्तेविषयीं आपल्यास कांहीं ह्मणणें नाही. परंतु हिंदु लोक पराजित कां झाले याचें रजपूत लोकांनीं जें कारण दाखविलें तेंच इतिहासकारांस व तत्त्ववेत्त्यांस पसंत पडेल.

३९. याप्रमाणें हिंदु लोकांच्या शौर्याच्या संबंधानें हिंदुस्थानच्या इतिहासाची थोडक्यांत माहिती आहे. त्यांनीं अलेक्झांडरच्या यीक योद्ध्यांशीं, हूण लो-

कांशीं, शक लोकांशीं, परशियन लोकांशीं सामना केला त्या वेळेस ते दमदार व शूर असून त्यांस भीति मुळींच ठाऊक नव्हती आणि आपलें स्वातंत्र्य कायम ठेवण्यास ते नेहमीं तयार होते असें आपणांस आढळून आलें. हुएनसांग याणें सातव्या शतकांत मराठे लोकांच्या शौर्याविषयीं फारच प्रशंसा केली आहे. हिंदु लोकांस आपल्यावर अंमल करणारे आपलेच राजे असावे असें वाटत असे. यानंतर बुद्ध व हिंदुधर्माचा समेट झाला, व बालविवाह प्रचारांत आले. १००० सनांत महंमदानें पंजाब काबीज केला. १२०० वर्षीं शत्रुद्धिन याणें दिल्लीच्या पृथ्वी राजाचा व कनोजच्या जयचंद राजाचा पराभव केला. अजूनही रजपूत लोकांचें पाणी पुष्कळ कायम होतें ह्मणून ते लोक आपला देश सोडून डोंगरांत व मरुदेशांत जाऊन राहिले. परंतु हिंदुस्थानचें विस्तीर्ण क्षेत्र भिज्या व नरम लोकांच्या हातीं राहिल्यामुळे लवकरच परकीयांच्या हस्तगत झालें. १३०० वर्षीं अल्लाउद्दिन याणें दक्षिण देश जिंकला. कत्तल, जुलूम, लूट ह्यांशिवाय या इतिहासांत दुसरें कांहींच मजरेस येत नाहीं. १४०० वर्षीं विजयानगर काबीज झालें, व भोळ्या ब्राह्मणांनीं हा कलियुगाचाच परिणाम आहे ह्मणून आपल्या कपाळास हात लाविला.

४० हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय अवनतीसंबंधानें ज्या दोन प्रश्नांचा उलगडा करावयाचा होता तो येथवर झाला. बालविवाहांचीं केव्हां उत्पन्न झाले याविषयी ऐतिहासिक प्रमाण पाहतां हुएनसांगच्या नवासानंतर व मुसलमानां राज्य होण्यापूर्वी बालविवाह रूढ झाले असें ठरतें. येथें बालविवाह कसे प्रचारांत आले ही शंका उत्पन्न होते. कारण मुसलमान लोकांच्या जुलुमामुळे बालविवाह सुरू झाले. ही उपपत्ति आपण निराधार ठरविली आहे. मला वाटतें कीं हिंदुधर्माचें आजकालचें जें स्वरूप आहे तें ज्यावेळेस कायम झालें, त्या वेळेसच बालविवाह उत्पन्न झाले असावे; ह्मणजे बुद्धधर्म व हिंदुधर्म यांच्या संमेलनापासून ते उत्पन्न झाले आहेत. इसवी सन ७०० पासून ९०० पर्यंत या दोन धर्मांचा युद्धप्रसंग होत होता व या काळाचे मुख्य ऐतिहासिक पुरुष शंकराचार्य हे होत. हिंदुधर्माचा बुद्धधर्माशीं झगडा होऊन शेवटीं त्याचा जय कसा झाला याविषयीं सविस्तर

हकीगत सांपडत नाहीं, ही मोठ्या दिलगिरीची गोष्ट आहे. या काळचा इतिहास संगतवार नाहीं व मुद्दाम असा केलेला दिसतो. मुख्य मुख्य गोष्टींच्या तारखा मिळत नाहीत, त्या मुद्दाम नाहींशा करून टाकिल्या असं दिसतं. ज्या गोष्टी हिंदुधर्मात पूर्वीच्या काळीं करण्यास हरकत नव्हती व ज्या आतां बुद्ध-धर्माशीं समेट झाल्यामुळे निषिद्ध ठरल्या त्या कलिवर्ज प्रकरणें काढून त्यांत घातल्या आणि सरोत्तरच ज्या कलियुगांत शारीरिक दौर्बल्य, अनीति व पारतंत्र्य येणार आहे, तें कलियुग या वेळेपासूनच हिंदुस्थानदेशावर सुरू झालें. पण इतर राष्ट्रांत कलियुग जाऊन सत्ययुगाचा याच सुमारास प्रारंभ झाला, हें आश्चर्य करण्यासारखें आहे.

दुसऱ्या लेखांत कोणत्याही लोकांच्या विवाहपद्धतींत स्त्रियांच्या नुकसानास कारण असा जो फरक होतो, तो बहुतकरून राजकीय जुलूम व धर्मबंधन या दोन गोष्टींमुळे होतो, हें दाखविलें आहे. बालविवाह राजकीय जुलुमामुळे उत्पन्न झाले नाहीत. ते हिंदुधर्मास बुद्धधर्माचा उच्छेद झाल्यावर जो जोर आला, त्यामुळे उत्पन्न झाले आहेत ही गोष्ट नीट समजण्याकरितां कोणत्याही धर्माच्या वैराग्यप्रवृत्तीकडे लक्ष दिलें पाहिजे. बौद्धधर्म असो, किंवा ख्रिस्तिधर्म असो, किंवा हिंदुधर्म असो, सर्वांची वैराग्यप्रवृत्ति नम्र हें पाप आहे व स्त्रिया जात्या पापी आहेत व त्या मोक्षाच्या गण्यास अधिकारी नाहीत असें मानण्याकडे असते. हिंदुधर्मामध्ये ही प्रवृत्ति ^{सरोत्तर} बुद्धधर्मांतून आली आहे. ती स्वतःसिद्ध आहे असें जरी मानलें तरी इतकें निर्विवाद आहे कीं हल्लीं आमची समजूत अशीच आहे. परंतु पूर्व काळीं आमची अशी समजूत नव्हती. पूर्व काळीं त्यांचा व्रतबंध होत असे-पुरा कल्पे तु नारीणां मौंजीबंधनमिष्यते. त्यांस वेदाध्ययनाचा अधिकार होता. त्यांस वैदिक धर्माचाही अधिकार असे, व त्यांस अविवाहित राहून ब्रह्मवादिनी होतां येत असे. परंतु बुद्धधर्म व जैनधर्म यांचें मत याहून अगदीं भिन्न आहे. स्त्रियांस मोक्ष मिळेल किंवा नाहीं, या प्रश्नावर कुमारपाल राजाच्या दरबारांत दोन पंडितांमध्ये मोठा विवाद झाला व शेवटीं त्यांस अधिकार नाहीं, असाच निर्णय झाला. ज्या वेळेस बौद्धधर्मी लोक हिंदु झाले, त्या वेळेस हा त्यांचा समज नाहींसा होईना, व हिंदु लोकांचा समज उलट होता; तेव्हां ह्या दोन उलट समा-

जांचा असा समेट झाला कीं, विवाहित स्त्रियांस आपल्या पतिद्वारा सर्व वैदिक कर्मांचा अधिकार आहे, पण अविवाहित स्त्रियांस मोक्ष नाही, हें मत ठाम झालें.

स्त्रियांना विवाह हाच संस्कार मोजांबंधनाप्रमाणें आहे असें लोक समजू लागले यामुळे दोहोंची वयासंबंधानें यत्ता एकच आहे, ह्मणजे मुलीचें लग्न ८ वे वर्षी करावें असा समज झाला. बुद्धधर्माची दुसरी एक अशी गोष्ट आहे कीं स्त्रियांना जोगिणी होऊन मठांत राहण्याची त्या धर्मांत परवानगी असे. ज्याप्रमाणें युरोपांतील देशांत जोगी व जोगिणी यांची अनीति फार वाढल्यामुळे लोकांत त्यांचा इतका तिडकारा झाला कीं लग्न अतिपवित्र वाटूं लागलें, व अविवाहित धर्मोपदेशक शत्रुसारखे भासूं लागले त्याप्रमाणेंच हिंदुस्थानांतील घोट्ट जती, व जतिणी, यांत अनीति फार पसरली यामुळे हिंदुधर्माचा कल जोगिणींचा वर्ग समूल नाहीसा करण्याकडे वाहूं लागला. प्रत्येक स्त्रीनें लग्न केलेंच पाहिजे असा नियम घातला. तिला जोगीण होतां येऊं नये ह्मणून लहानपणींच तिचें लग्न करण्याकडे हिंदुलोकांची प्रवृत्ति झाली. तिसरें या बौद्ध लोकांच्या अनीतीमुळे स्त्रियांविषयीं जें वाईट मत-तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते-या वाक्यांत दृष्टोत्पत्तीस येत आहे. त्या मतास जोर आलो व हिंदुलोकांचे ग्रह असे झाले कीं, मुलींस कामवासना उत्पन्न होण्यापूर्वीच नवरा करून द्यावा, ह्मणजे त्यांची नीति विघडण्याचा संभव नाही यामुळेही मुलीचें दहव्या वर्षापूर्वी लग्न करण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति झाली. या निन्ही कारणांमुळे बालविवाहाचा प्रघात या काळांत पडला असावा.

५१. हिंदुस्थानच्या शोचनीय राष्ट्रीय स्थितीचें एक कारण बालविवाह आहे. या वाक्याची सत्यता निरनिराळ्या तऱ्हेनें सिद्ध करण्याचा यत्न वरील विवेचनांत केला आहे. स्पेन्सरचा सामाजिक सिद्धांत पर्शियन, ग्रीक, रोमन व जर्मन लोकांच्या उदाहरणावरून पुष्ट होतो. त्या सिद्धांताचेंच हिंदुस्थान एक उदाहरण आहे. दुसरें, बालविवाहापासून प्रजा अशक्त होते, प्रजा अशक्त झाल्यानें कांहीं कालानंतर समाज बलहीन होतो, व समाज निःसत्व झाल्यानें इतर बलिष्ठ राष्ट्रांचा सहजच तो अंकित होऊन जातो. तिसरें, बालविवाह सातव्या शत-

कानंतर व मुसलमान येण्यापूर्वी उत्पन्न झाले असावे ह्मणजे ते हुएनसांगच्या-पूर्वी नव्हते व मुसलमान हिंदुस्थानांत आले त्या वेळेस सर्व हिंदुस्थानांत रूढ होते. तसेंच हुएनसांगच्या पूर्वी हिंदुलोक बळकट व शूर होते, पण मुसलमान आले त्या वेळेस ते अगदीं सत्वहीन होऊन गेले होते. ह्यावरूनही कालेक्यानें बालविवाह आपल्या पारतंत्र्याचें एक कारण आहे हें सिद्ध होतें. बालविवाह या कालांत कसे उत्पन्न झाले याविषयीही शंका निवारण झाली. सारांश, हा सिद्धांत कालदृष्ट्याही अबाधित झाला. हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांचा विचार केला तर देशपरिमाणानेंही हा सिद्धांत सरा ठरेल, ह्मणजे ज्या कालीं बालविवाह प्रसृत झाले त्याच काळापासून आपला राजकीय ऱ्हास झाला; इतकेंच नव्हे, तर ज्या ज्या प्रदेशांत बालविवाह पूर्ण रूढ झाले त्या त्या प्रदेशांत राष्ट्रीय अवनति पूर्ण झाली व त्या त्या प्रदेशांतील लोक अशक्त व नामर्द आहेत. बंगाल देशांत बालविवाहाचा अम्मल पूर्ण बसला, व बंगाल्यांतील लोक अशक्त आहेत इतकेंच नाही तर तेथें हिंदुलोकांचें स्वतंत्र राज्य मुसलमानांनी प्रथम झाल्यापासून आज आठशें वर्षांत झालें नाही. हीच गोष्ट गुजराथ, मद्रास व सिंध देशाची अनुक्रमें आहे. रजपूत लोकांत बालविवाहाचें प्रस्थ अद्याप नाही. त्यांच्यांत शेंकडा पारुणशें मुली विवाहसमयीं प्रौढ असतात. १६ वर्षांच्या आंत फार थोड्याच मुलींचा विवाह होतो, व रजपूत लोकांनीं आपलें स्वातंत्र्य पुष्कळ हिशानें आजमितीपर्यंत कायम ठेविलें आहे. मुसलमानांच्या चढावामुळे या स्वातंत्र्यप्रिय लोकांनीं आपले देश सोडिले व मरुस्थलांत व पर्वतांत त्यांनीं बसाहत करून मुसलमानांस दाद दिली नाही. पण जितक्या अंशानें बालविवाह त्यांच्यांत रूढ झाले तितक्या अंशानें त्यांचें तेज कमी झालें. हीच गोष्ट मराठ्यांची आहे. मराठे लोकांत शेंकडा २५ मुलींचा प्रौढ वयांत विवाह होतो असें ह्मटलें तरी चालेल व या मराठे लोकांनीं कांहीं थोडा काळपर्यंत आपलें शौर्य गाजविलें व अद्यापिही मराठे लोक बळकट व शूर आहेत. स्वातंत्र्यप्रिय शूर लोकांत, मग ते जर्मन असोत, किंवा रजपूत असोत, स्त्रियांना अधिक मान व अधिक हक्क असतात व स्त्रियांचा अभिमान पुरुषांस असतो. जेथें मुलींचीं लमें आठव्या वर्षी किंवा त्यापूर्वी होतात तेथें स्त्रियांनाही स्पृहणीय स्थिति कधीं प्राप्त होणार नाही.

एखाद्या रजपुतास आपल्या नूतनविवाहित तरुणस्त्रीचा जो अभिमान असतो तो ज्याची प्रीतिधारा लहान वयांत लग्न झालेल्या आपल्या अर्भकचायकोच्या संघटनानें कुंठित होऊन गेली असते त्याच्या ठिकाणीं कोटून असणार ? असो. याप्रमाणें बालविवाहानें आपल्या देशाची राजकीय अवनाति झाली ही गोष्ट सिद्धांतदृष्टीनें, उपपत्तीनें, कालपरिमाणानें, व देशपरिमाणानेंही सिद्ध आहे असें मला वाटतें.

४२. हा सिद्धांत दुरारुष्ट आहे असा ग्रह वाचकांचा होईल, याकरिता त्याची सिद्धता जितकी होईल तितकी केली पाहिजे. बालविवाहापासून प्रजा अशक्त होते ही गोष्ट अकबराच्याही लक्षांत आली होती. हिंदुलोकांच्या सहवासानें बालविवाह मुसलमान लोकांतही शिरले व हल्लीं बालविवाह मुसलमानांतही रूढ आहेत. मुलींस देण्याचा अधिकार बापाला असतो या कारणानें मुसलमान व इतर लोकांतही क्वचित् मुलींस बाळपणांत देऊन टाकल्याचीं उदाहरणें सांपडतील; पण अशी सर्वत्र समाजरीत होऊन जाणें हें हिंदुलोकांच्या सहवासाचेंच फळ आहे. आईबापांनीं मुलांच्या लग्नाचे सोहाळे करावे व भोगावे ह्या मोहक हिंदुचालीचा परिणाम तुर्क व मोंगल लोकांवर झाला यांत आश्चर्य नाही. परंतु अशा विवाहापासून मुसलमान लोक अशक्त होतील हा परिणाम अकबराच्या दूरदर्शी नजरेत तेव्हांच आला, व त्याणें १६ व्या वर्षापूर्वीं मुलाचें व १४ व्या वर्षापूर्वीं मुलीचें लग्न करूं नये असा कायदा केला. पण तो बहुत दिवस चालला नाही. विवाहापूर्वीं वधूवरांचें वय पोलिसांच्या अधिकाऱ्यांनीं पहावयाचें असल्यामुळे पोलिसांच्या जुलुमास व लांचखोरीस ऊत आला व लोकांनींही अनेक प्रकारच्या लुच्चेगिन्या चालू केल्या. सारांश या कायद्यानें बालविवाहाचें बंड मोडलें नाही व अखेरीस मोंगलराज्य शक्तिहीन होऊन मराठ्यांच्या तडाक्यांत व इंग्रजांच्या अमलांत विलयास गेलें.

४३. बालविवाह बंद झाल्याशिवाय हिंदुलोक स्वातंत्र्य उपभोगण्यास योग्य होणार नाहीत असें टाल्चार्ड्स व्हीलर या प्रसिद्ध इतिहासकाराचेंही मत आहे व या मताचाही आपण योग्य विचार केला पाहिजे. तो स्पष्टतोः “हिंदुलोकांपेक्षा पाश्चात्यलोक बळकट आहेत याचें कारण निराळी हवा व निराळी जात हीं

आहेत हें खरें, पण एक गोष्ट कधींही विसरतां कामा नये. जोंपर्यंत हिंदुस्थानचे लोक लहान मुलांचीं घरांत कोंडून ठेविलेल्या लहान मुलींशीं लभें करताल तोंपर्यंत त्यांची प्रजा लहान पोरांपेक्षां अधिक चांगल्या स्थितींत कधींही येणार नाही. स्वतंत्रता व स्वराज्य यांस अवश्य लागणाऱ्या चळवळीनें ते निःशक्त होऊन जाताल. अशा राजकीय अधिकाराचा उपभोग घेण्यास कोणत्याही शिक्षणानें ते समर्थ होणार नाहीत. शिक्षणानें प्रौढ मनुष्याप्रमाणें ते बोलूं शकतील, पण वालांप्रमाणें त्यांचे विचार व आचरण झाल्यावांचून कधींही राहणार नाही.”

वरील सर्व प्रमाणांवरून बालविवाहाचा व आपल्या पारतंत्र्याचा कार्यकारण-संबंध आहे याजविषयी कोणास शंका राहील असें वाटत नाही. बालविवाहापासून प्रजा अशक्त व भ्याड होते, व हेंच बीज राष्ट्रीय दुःस्थितीचें आहे. असें होण्याचीं आणखी दोन कारणें आहेत. त्यांचा उल्लेख पुढें सामाजिक दुर्व्यवस्था या सदराखालीं केला आहे.

सामाजिक दुर्व्यवस्था.

बालविवाहापासून शारीरिक न्हास व राष्ट्रीय अवनति ह्या सर्वव्यापी व भयंकर नुकसानाशिवाय आणखीही अनेक अनहितें होतात, परंतु तीं गौण व एक-देशव्यापी असल्यामुळे त्यांचा येथवर ऊह केला नाही, व तीं एक प्रकारानें सामाजिक दुर्व्यवस्थेचीं स्वरूपें आहेत ह्मणून तीं स्वतंत्र सदराखालीं देण्याचा विचार केला आहे. प्रथम तिसऱ्या अनहितापासून एकंदर देशांतील लोकांच्या शरीरावर व स्वभावावर अनिष्ट परिणाम होतो व थोडक्याच प्रमाणानें कां होईना, पण या दोन अनहितांनीं लोक अशक्त व भ्याड होण्यास मदत मिळते ह्मणून त्यांचा राष्ट्रीय अनहितार्थीही संबंध मानल्यास हरकत नाही.

४४. लहान मुलांचें संगोपन अज्ञ मुलींना करावें लागतें, हें बालविवाहापासून प्रथम सामाजिक अनहित आहे. लहान वयांत मुलींचीं लभें झालीं ह्मणजे साहजिक लहान वयांत त्यांस मुलें होतात. परंतु मातृत्वाला अवश्य लागणारी शक्ति व मनोनिग्रह या वयांत त्यांस असत नाही. एकत्र कुटुंबांत मुलांची जपणूक पुष्कळ अंशीं घरांतील वडील स्त्रियांकडे असते; परंतु मुलांस पाजणें, व त्यांची शुश्रूषा करणें, हें मुख्य कर्तव्य मातेसच करावें लागतें. मुलांस दूध चां-

गलें मिळावें, ह्मणून तिनें भोजनांत कोणतेंही वावडें खातां कामा नये. तसेंच मुलांस वेळच्या वेळेवर दूध पाजिलें पाहिजे. व तें रडलें व त्रास देऊं लागलें, तर तिनें न संतापतां त्याचें संगोपन केलें पाहिजे, ह्या गोष्टी मनोनिग्रहावांचून व शक्तीवांचून कशा होतील व ती शक्ति व मनोनिग्रह लहान मुलांच्या ठिकाणीं कसा सांपडेल ? सारांश अंशा दुर्व्यवस्थेमुळे मुलांची आवळ होते. अलीकडे तर एकत्र कुटुंबांची व्यवस्था नाहींशी होत चालली आहे, यामुळे पूर्वी लहान आयांस वडील बायकांची जी मदत मिळत असे, तीही मिळेनाशी झाली आहे. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं हल्लीं आपल्या लोकांत सशक्त मूल क्वचितच दृष्टीस पडतें. जिकडे पहावें तिकडे अशक्त, रोगट, वाळकीं, अन्नवस्त्राची अवळ झालेलीं मुलें दिसतात, व युरोपियन लोकांच्या सशक्त, मांसल, लालगुंज मुलांशीं त्यांचा इतका विरोध दृष्टीस पडतो कीं हिंदुस्थान व पश्चात्य देशांच्या एकंदर सद्यःस्थितींत जो अत्यंत फरक आहे, त्याची ही मूर्तिमंत स्वरूपेंच आहेत असें वाटल्यावांचून राहत नाहीत.

४५. दुसरें अनहित असें आहे कीं मुलांच्या व मुलींच्या शिक्षणांत बालविवाहामुळे व्यत्यय येतो. फार प्राचीनकाळीं, गुरूच्या गृहीं राहून वेदाभ्यास व इतर शास्त्राध्ययन करावें व पूर्ण विद्या झाल्यावर लग्न करून गृहस्थाश्रम घ्यावा असा सांप्रदाय असे, यामुळे पुरुष वयानें व विद्येनें साहजिकच विवाहकालीं योग्य असत. द्विजांनीं दोन, तीन किंवा एक वेद शिकावा असें मनूनें सांगितलें आहे व चेवढा अभ्यास होण्यास ३६, २४, किंवा १२ वर्षांचा काळ लागतो. सारांश ८ व्या वर्षीं उपनयन झाल्यावर निदान चारा वर्षे पावेतो पूर्वी मुलांचीं लग्नें होत नसत. परंतु बालविवाह झाल्यापासून ही सुव्यवस्था मोडून गेली. आतां १६ व्या किंवा १८ व्या वर्षीं मुलांचें माथें कामविचारांनीं फिरून जातें, त्यांच्या शक्तीचा भलतीकडे व्यय होऊन जातो व त्यांच्या चित्ताची एकतानता नाहींशी होऊन जाते. अर्थात्च शेकडों मुलांना आपलें लक्ष लागत नाहीं ह्मणून या वयाच्या सुमारास विद्याभ्यास सोडून द्यावा लागतो. मुलींची स्थिति अशीच किंवा याहूनही वाईट आहे. १० व्या वर्षीं किंवा त्यापूर्वीं लग्न झालें ह्मणजे शाळा व अभ्यास सुटतात, व तेथेंच त्यांच्या शिक्षणक्रमाचा अंत होतो. इतक्या थो-

ड्या मुदतीति त्या काय शिकणार ! लम झाल्यानंतर नवऱ्याने कितीही मनांत आणिलें तरी गृहस्थितीच्या अनेक कारणांनीं स्त्रियांचा अभ्यास जागृत राहण्याची किंवा नवीन होण्याची आशाच नको. मुलें झाल्यावरही पुरुषांनीं नेटानें विद्याभ्यास करून कृतार्थता मिळविल्याचीं उदाहरणें आहेत. तसेंच लहाणपणीं ज्यांना कांहीं येत नव्हतें अशा स्त्रिया विवाह झाल्यावर शिकून फार विद्वान् झाल्या असतील. परंतु हीं उदाहरणें अपवादक आहेत व त्यांवरून इतर स्त्रीपुरुषांची काय स्थिति आहे याजविषयीं अनुमान बांधतां येतें. शेतकरी कारागीर वगैरे लोकांची स्थिति याहून भिन्न आहे पण कांहीं अंशानें मेहनत करण्याची शक्ति, स्त्रियांची व पुरुषांची, लोकर मुलें झाल्यानें कमी होत असेल, व बालविवाहामुळे आपले धंद्याचे हस्तकौशल्य संपादण्यास हरकत येत असेल यांत संशय नाही.

४६ बालविवाहापासून हिंदु लोकांच्या स्वभावावर एक अत्यंत वाईट परिणाम झाला आहे हें तिसरें अनहित होय. आपल्या बायकोचें व आपल्या लहान अर्भकाचें काय होईल ही काळजी फारच अल्प वयांत आपल्या लोकांच्या चित्तांत सिळून जाते, यामुळे जेथें जेथें धाडसाचें काम करावयास पाहिजे तेथें तेथें ही काळजी पायांतल्या बेडीप्रमाणें त्यांस जखडून टाकते. पंचविशींच्या अमदानींत मनुष्याच्या हातून एखादें साहसी महत् कृत्य होऊं शकेल, कारण या वयांत शरिरांत शक्ति असते; मनांत उमेद असून भीतीचा लेशही असत नाही. पण या वयांत येण्यापूर्वीच बायका व पोरे आपल्या गळ्यांत पडल्यामुळे या अत्यंत प्रिय वस्तूंचा पाश तोडवत नाही, आपलें पाऊल कोणत्याही धाडसाच्या कृत्यांत पडत नाही व आपण कूपमंडुकाप्रमाणें आपल्या क्षुद्र स्थितींतच संतोष मानून राहतों. बालविवाहाच्या चालीमुळे अशी मनाची स्थिति पिढ्यानुपिढ्या चालत आल्यामुळे इतकी दृढ झाली आहे कीं हिंदु लोक निरुत्साही व भितरे अशी आपली यथार्थ निंदा इतर लोक करतात. स्त्रियांच्या स्वभावांतही याच प्रकारचा दोष बालविवाहामुळे उत्पन्न होतो, ह्मणजे स्वावलंबन व स्वतंत्रता ह्या गुणांचा अगदींच बीमोड होऊन जातो. ज्या वयांत हे गुण उत्पन्न होऊन वाढावयाचे त्यापूर्वीच मुलींचें लम होऊन त्या

साक्षुरवासाच्या तावडींत सांपडतात व त्यांस नम्रपणा व परावलंबन यांचा अभ्यास होऊन लागतो. हिंदु स्त्रिया फार नम्र व संतुष्ट असतात अशी आपण व पाश्चात्य लोक त्यांची स्तुति करतो. परंतु समाजोत्कर्षाला अनुकूल असे जे दोन स्त्रियांचे गुण त्यांचा नाश करून आत्मी ही स्तुति संपादिली आहे असें ह्मणावें लागेल. निरुत्साही बाप व नम्र आया यांची पिढ्यानुपिढ्या संतति इतकी गरीब व भितरी झाली आहे कीं पृथ्वीतलावरील स्वतंत्र व धाडसी लोकांच्या समाजांत हिंदु लोक शून्यवत् आहेत याचें आश्चर्य नाही.

४७. बालविवाहामुळे विजोड स्त्रीपुरुषांचे संबंध होतात असें कित्येकांचें ह्मणणें आहे, पण तें खरें नाही. ज्या लोकांत स्त्रीपुरुषें मोठीं होऊन स्वयंवर करतात, अशा लोकांतही आपआपले संसारमित्र पसंत करण्याच्या कामांत लहर, लोम, व मूर्खत्व यांचें प्राबल्य दिसून येतेंच; यामुळे जितके विजोड संबंध आमच्यांत होतात, तितके त्या लोकांतही होतात. परंतु प्रेमातिशय ही वस्तु आपल्या लोकांत क्वचित्च सांपडेल, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. आईबापांनीं बांधून दिलेल्या प्रणालिकेनें आपल्या प्रेमजलाचा पाट वाहतो. परंतु स्वर्गातून वृष्टि होऊन जसा एखादा पाण्याचा लोट जमावा व त्यास वाटेल तिकडे तो पर्वत डोंगर फोडून आपला रस्ता काढतो त्या प्रकारचा प्रेमपुर आपल्यांत दिसत नाही. स्वयंवर व बालविवाह यांच्या परिणामांत हा फरक आहे. याजविषयीं दुसऱ्या लेखांत घरीच चर्चा झाली आहे सबब येथें जास्त लिहीत नाही.

४८. बालविवाहाच्या व्यवस्थेमुळे इतर लोकांच्या मानानें अधिक लभें होतात; ह्मणजे एकंदर लोकसंख्येच्या मानानें विवाहित अधिक आहेत हा एक फायदा आहे अशी कित्येकांची समजूत आहे. या समजूतीच्या सत्यतेस मनुष्यगणतीच्या रिपोर्टावरून किंवा स्टॅटिस्टिक पुस्तकांत सबळ आधार मिळेल असें मला वाटत नाही. कारण अर्थशास्त्रदृष्ट्या कमी किंवा अधिक लभें होणें हें समाजाच्या आर्थिक सुस्थितीवर अवलंबून आहे. पुरुषांचीं लभें याच नियमानें होतात; ह्मणजे ज्यांना ऐपत आहे, जे आपलें व आपल्या बायकोचें पोट भरूं शकतात तेच लभें करतात हीही गोष्ट निर्विवाद आहे. प्रत्येक मुलीचें लभ झालें पाहिजे अशी जरी अट आपल्यांत आहे तरी असंमतवैधव्याचीही

चाल आपल्यांत आहे, यामुळे पुरुष प्रथमेवर व बीजवर मिळून सर्वांना लहान मुलींशी लग्न करावे लागते यामुळे लग्न करून इच्छिणाऱ्या पुरुषांपेक्षा लग्न झालेच पाहिजे व लग्न करण्यास तयार अशा बायकांची संख्या अधिक होत नाही. सारांश, ज्या देशांत सर्व मुलींची लग्ने झाली पाहिजेत अशी अट नाही व विधवा स्त्रिया लग्न करून शकतात, त्या देशांतील आर्थिक संपत्तीच्या मानाने ज्या स्त्रियांची लग्ने होतील त्यांपेक्षा अधिक राहिलेल्या स्त्रिया अविवाहित राहतात. त्यांत मुलींना व विधवांना सारखेच अविवाहित राहवे लागते. हा प्रश्न जरी विशेष महत्वाचा नाही तत्रापि हल्लींचा सेन्सस रिपोर्ट बाहेर पडल्यावर त्याचा चांगला विचार करता येईल. आपल्या लोकांत नवराचायकोचे पोट भरण्यास आर्थिक शक्ति कमी पुरते ही गोष्ट ध्यानांत धरली झणजे या देशांत व इतर देशांत विवाहितांच्या प्रमाणांत जो फरक सांपडेल तो अधिक धाटणार नाही व विवाहितांचे प्रमाण आर्थिक सुस्थितीवर अवलंबून आहे या अर्थशास्त्राच्या सिद्धांतास बाध येणार नाही

४९. " लहानपणीं लग्ने केल्यापासून प्रजा फार वाढते असें कित्येकांचे मत आहे. हल्लींच्या हिंदुस्थानच्या स्थितींत प्रजा वाढणे इष्ट आहे किंवा नाही याचा मी विचार करीत नाही, पण हे मत निराधार आहे असें मला वाटते.

प्रथम तर लहानपणीं लग्ने झाल्यामुळे मातापितरांची आयुमर्यादा कमी होते, झणजे तीं जर साधारणरीत्या शंभर वर्षे जगतील तर लवकर प्रजोत्पादन सुरू झाल्यामुळे ७५ वर्षेच जिवंत राहतील. मनुष्याच्या आयुष्याचे तीन काल करता येतात; वाढ, प्रजाजनन किंवा संपूर्णता, व न्हास हे तिन्ही काळ बहुधा सारखेच असतात. ठोकळ मानाने तीस वर्षे वाढ, तीस वर्षे संपूर्णता व तीस वर्षे न्हास, असें मानतां येईल. जनावरांची स्थिति पाहिली तरी हाच नियम दिसतो. ज्यांच्या वाढीस फार दिवस लागतात तीं फार दिवस टिकतात व बकऱ्यासारख्या जनावरांची अशी स्थिति असते कीं दोन तीन वर्षांच्या आंतच त्याचे अष्टाधिकार संपून जातात, वनस्पतींचीही स्थिति अशीच आहे. मग मनुष्याची स्थिति यासारखीच आहे यांत नवल कोणते ? ज्या स्त्रीपुरुषांची वाढ लवकर बंद होते त्यांची संपूर्णताही लवकर समाप्त होते व न्हासही

लवकरच होतो. सारांश अल्प वयांत प्रजोत्पादन सुरू झाले ह्मणजे प्रजाजन-
नाची शक्तीही थोडीच वर्षे राहते व पुढे न्हासही लवकरच होतो. दुसरे, अपक्व
दशेंत व्यवहार सुरू झाल्यामुळे संततीही कमी होते. तिसरे, जी प्रजा होते ती
अशक्त असल्यामुळे लहानपणीच पुष्कळ मुले मृत्युमुखी पडतात. वरील सर्व
गोष्टींचा विचार केला तर उशीरां लग्न केल्यापासून प्रजा जितकी वाढेल त्यापे-
क्षां लहानपणीं लग्न केल्यापासून कमी वाढेल असेंच ह्मणावे लागेल.

उशीरा लग्न करणें याचा अर्थ ४० किंवा ५० व्या वर्षी लग्न करणें असा
मात्र समजतां कामा नये. स्त्रीपुरुषांची वाढ अनुक्रमे १६ व २५ व्या वर्षी
किंवा त्या सुमारास पूर्ण होते; तरी या वयाच्या सुमारास लग्न केलें तर ते
पुष्कळ संतति होण्यास फार अनुकूल आहे. या ह्मणण्यास कधीही बाध या-
वयाचा नाही. लोकगणतीच्या आंकड्यांवरून वरील सिद्धांताची सत्यता
दाखवितां येणार नाही. कारण विवाहस्थितीव्यतिरिक्त ह्वा, संपत्ति, रोग
इत्यादि दुसऱ्या अनेक कारणांवर लोकसंख्येची वाढ अवलंबून असते व
म्हणूनच या देशाची व पाश्चात्य देशाची तुलना करणें योग्य होणार नाही
तत्रापि आंकड्यांच्या पुस्तकांवरून असे माहीत होतें कीं फ्रान्सदेशासोबत
करून इतर युरोपांतील देशांत दर लग्नास चार अपत्ये होतात. हिंदुस्थानांत
दर जोडप्यास सरासरीनें किती मुले होतात हें समजण्यास कांहींच साधन
नाहीं. परंतु साधारण कल्पनेवरून प्रत्येक हिंदु आईबापास तिहींपेक्षां अधिक
मुलांचें प्रमाण पडणार नाही. सारांश, बालविवाहापासून प्रौढविवाहापेक्षां अधि-
क प्रजा उत्पन्न होते असें मला वाटत नाही. आतां हा विषय प्रत्येक मनु-
ष्याच्या मतावर अवलंबून असल्यामुळे जास्ती निश्चित रीतीनें लिहितां येत नाही
ही दिलगिरीची गोष्ट आहे.

५०. लवकर लग्न केल्यापासून ज्या वेळेस स्त्रीपुरुषांस कामवासना उत्पन्न
होते त्या वेळेस कामवासनेचें न्याय्य रीतीनें समाधान करण्याचें साधन स्त्री-
पुरुषांस असल्यामुळे तरुणपणीं त्यांची नाति बिघडत नाही असें कित्येकांचें
ह्मणणें आहे, व आपल्या देशांत लग्नापूर्वी उत्पन्न झालेलीं मुले, ज्यांस इंग्र-

जीत इलेजिटिमेट झणतात, फारच थोडीं असतात, किंबहुना मुळींच नाहीत, हा बालविवाहापासून फायदा आहे हे झणणें पुष्कळ अशीं खरे आहे व अशा मुलांस आपल्या भाषेंत योग्य शब्दच नाहीं हेंही एक समाजास भूषण आहे. इतर देशांची स्थिति कशी आहे व आपली स्थिति कशी आहे या असाध्य व अप्रयोजक तुलनेंत मी शिरत नाहीं. परंतु या विषयासंबंधानें माझे असें झणणें आहे कीं आपल्याच देशाचा विचार केला असतां जरी लक्षापूर्वी स्त्रीपुरुषांचे गैरकायदेशीर संबंध आढळत नाहीत तरी लक्ष झाल्यानंतर पुष्कळ काळानें स्त्रीपुरुषांच्या नीतीवर व्यभिचारपटल येतें यांत संशय नाही. उदाहरणार्थ विवाहित स्थितींत व्यभिचारी व बाहेरख्याली लोक पुष्कळ असतात. हा परिणाम बालविवाहाचा असावा असें मला वाटतें. पुरुषानें एकपत्नीव्रतानें राहिलेंच पाहिजे असा आपल्यांत सामाजिक निर्वेध नाही हेंही या गोष्टीचें पुष्कळ अशीं कारण आहे. या विषयावर अधिक लिहिणें मला प्रशस्त वाटत नाही.

५१. लहानपणापासून नवऱ्याच्या कुटुंबांत वाढणें, त्याच्या स्वभावाची पूर्ण ओळख होणें, त्याजवर प्रेम जडणें, प्रौढदशेंत दृढसमागमामुळे उत्तरोत्तर एक विचार, एक इच्छा, एक उमेद अशी मनाची स्थिति होणें, ही शंसनीय स्थिति बालविवाहामुळे आपल्यांत दिसून येते असा कित्येक लोकांचा समज आहे. रा० रा० मोडक यांणीं आपल्या सुप्रसिद्ध निबंधांत बालविवाहापासून होणारें हेंच पांचवें हित सांगितलें आहे, व उलटपक्षीं विचार करतांना या हितास दोष देण्यास त्यांना मुळींच जागा सांपडली नाही. अर्लाकेडे कांहीं इंग्लिश लोकांनींही बालविवाहाची तारीफ हिंदुस्त्रियांच्या याच सुखभावावरून मासिक पुस्तकांतून केलेली आढळते. हिंदुस्त्रियांची लीनता, पतिसुख तें आपलें सुख, पतिदुःख तें आपलें दुःख असें मानून सदोदित तत्परायण असणारी त्यांची मनोवृत्ति, पति अयोग्य असला तरी त्याजविषयीं अव्यभिचारी भक्ति व त्याच्या शुश्रूषेंत तत्परता इत्यादि गुण फारच प्रशंसनीय आहेत खरे, परंतु ही हिंदुस्त्रियांच्या मनांची धोरवी बालविवाहाचा परिणाम होय, ही कल्पना मात्र चुकीची आहे. अशी मनाची स्थिति होण्यास दुसऱ्या गोष्टी कारणीभूत झाल्या आहेत. प्रथम आ-

पत्न्या धर्माचा व पूर्वापार समजुतीचा असा एक जबरदस्त पगडा स्त्रियांच्या मनावर बसला आहे कीं सरोवर पति ह्मणजे दैवत ही कल्पना नव्हे, तर हें सरो तत्त्व आहे असें त्यांच्या आचरणावरून स्पष्ट दिसते. सीता, सावित्री इत्यादि अननुकरणीय स्त्रियांचीं सच्चरित्रें त्यांच्या डोळ्यांसमोर नेहमीं असतात व त्यासारखें आचरण हें मोक्षसाधन आहे इतकेंच नव्हे तर लोकांत चांगलें ह्मणून घेण्याचेंही साधन आहे, असें त्या मानतात. याप्रमाणें धर्मबंधन व सामाजिक बंधन यांची प्रवृत्ति असून स्त्रियांची प्रत्यक्ष स्थितीही तशीच आहे. त्यांस नावडत्या किंवा त्रास देणाऱ्या नवऱ्यापासूनही काडी मोडून घेण्याचा अधिकार नाही, किंवा एक पति मेला तरी त्यांस दुसरा करतां येत नाही. तसेंच त्यांस स्वतंत्रतेनें कोणत्याही मिळकतीचा उपभोग घेतां येत नाही व बहुतकरून त्यांची निराळी मिळकत असत नाही. सारांश, ज्या एका पुरुषाशीं विधीनें, त्यांचा संबंध घातला आहे त्याच्या सुखावर व शारीरिक सुस्थितीवर हिंदुस्त्रियांचें जन्मसौख्य अवलंबून असतें, व ह्मणूनच त्या आपल्या लंगड्यालुल्या नवऱ्यासही दैवत समजून एकभावानें त्याची सेवा करितात व त्याजवर प्रेम करून त्याच्या संसारांत गडून जातात यांत नवल नाही. सारांश हा परिणाम बालविवाहाचा नव्हे, ही गोष्ट उदाहरणांवरूनही स्पष्ट होईल. कांहीं मुलींचीं लग्नें फार उशिरा झालेलीं आपण पाहतों; परंतु साहाय्या सातव्या वर्षीं लग्न झालेल्या मुलींपेक्षां त्या आपल्या पतीच्या ठिकाणीं कमी प्रेमळ किंवा त्याच्या संसारांत कमी दक्ष असतात काय ! तसेंच ज्या जातींत मोठेपणीं स्त्रियांचीं लग्नें होतात त्या जातीच्या स्त्रियांच्या अंगीं ज्या गुणांची आपण प्रशंसा करतो ते गुण वसत नाहीत काय ? त्याजवरून हे गुण बालविवाहाचा परिणाम नसून वर निर्दिष्ट केलेल्या दुसऱ्या कारणांचेच उत्पन्न झाले आहेत यांत संशय नाही.

५२. बालविवाहाचा शेवटला व सर्वांत अत्यंत भयंकर परिणाम बालवैधव्य होय. बालविवाह व असंमतवैधव्य या दोन चालींच्या मिश्रणानें हिंदु समाजांत ज्यांहून अधिक दुर्दैवी प्राणी या पृथ्वीतलावर सांपडणार नाहीत अशा बालविधवांचा वर्ग उत्पन्न झाला आहे. बालविवाहाच्या ऐवजीं प्रौढवि-

वाह आपल्यांत असते तर नुसत्या असंमतवैधव्यानेंच ज्या अनुकम्पनीय स्त्रियांवर तो प्रसंग पडता त्यांचें एवढें दुःख वाटलें नसतें. पण या जोडगोळी-मुळें बालविधवारूपी भयंकर घर आमच्या हृदयास पडलें आहे. खरोखरच बाल्यावस्थेंत वैधव्य प्राप्त झालेल्या व इष्टमित्रांनीं अव्हेरेलेल्या या-करुणस्य मूर्ति-रथवा शरीरिणी-मुलीपेक्षां कष्टतर जिणें कोणाचेंही नसेल ! व तिचा कांहीं तरी अपराध आहे काय ? ती ह्या राक्षसीस्वरूपी दुष्ट चालीच्या दाढेंत जुलुमानें कोंवलेला वळीच नाहीं काय ? पतिसमागमें अनुभवलेल्या सुखाचें स्मरण करून तन्मय होऊन त्याच्या प्रीतिरूप फलकाचा आश्रय करून या आयुष्याच्या दुःखोदधींत प्रौढ विधवा कदाचित् तहूं शकेल, पण तिच्या बालविधवेनें पतिसुख स्वप्नांतही पाहिलें नाहीं; ज्याच्या मृत्युकुठारानें तिच्या सर्व आशावृक्षाचा उच्छेद झाला त्याचें स्मरण देखील त्या मंदभागिनीस नसेल ! पोटच्या गोळ्याकरितां पुत्रवती विधवेचा जीवतंतु तुटणार नाहीं, पण पोरवयांतच जिच्यावर घाला पडला तिला पुत्रसुख कोणीकडून असणार ! सारांश प्रियपतीबरोबर भोगिलेल्या विलासांची आठवण करून प्रस्तुत दुःखाचा क्षणभर विसर पाडाल, किंवा आपल्या तान्हुल्यास नाहुंमाखूं घालण्यांत, त्यास वाढविण्यांत ती आपल्या मनाची करमणूक करील, तर ह्या दोन्ही गोष्टी बालविधवेच्या ठिकाणीं संभवत नाहींत. अशा स्थितींत बालविधवेचें आयुष्य कसें कंठावें ? व यदाकदाचित् तिचें पाऊल वांकडें पडून तिच्यावर दुःखाचा डोंगर कोसळला व जनापवादाचा जंवरदस्त डाग तिच्या सुकलेल्या हृदयावर बसला तर तिणें आपल्या मातांपितरांच्या नावानें रडत बसावें काय ? मूढ मातांपितरांस असें वाटतें कीं आपल्या मुलीचें लग्न लहानपणीं केलें ह्मणजे आपण आपलें कर्तव्य बजाविलें. पण लग्न होऊन मुलगीस ऋतु येऊन नवऱ्याच्या स्वाधीन होऊन जाईपर्यंत किती वर्षे जावीं लागतात ? या अवधींत बराबर नानाप्रकारचीं अरिष्टें येतात. त्यांत जर का आकाशाची कुन्हाड त्या पोरक्या पोरीवर कोसळली तर त्या पितरांनींच आपल्या पोटच्या गोळ्यास दुःखसमुद्रांत ढकलून दिलें असें होत नाहीं काय ? व शेवटीं त्या रंडक्या पोरीस आपल्या घरांतच ठेवणें त्यांस भाग पडत नाहीं काय ? पण इतकें असूनही आमच्या हिंदुसमा-

जास द्रव येत नाही. कालचक्राचा फेग, जन्मोजन्मीच्या पापाचें फळ, किंवा महामारीचा उपद्रव इत्यादि समजुती काढून आपण क्षणभर सुव्ध झालेल्या आपल्या अनुकम्पेस शांत करितों, आपल्या दुःखाच्या उमाळ्यांस गिळून टाकितों, व डोळ्यांवर कातडें ओढून पूर्वीपासून चालत आलेल्या मार्गानें पुनः अंधवत् जाऊं लागतो. शिव ! शिव ! केवढा अविचारीपणा ! केवढें कौर्य ! थोडा विचार केला तर हें वेदांती समाधान निर्मूल आहे असें स्पष्ट दिसून येईल. नशिवानें ओढवलेल्या इतर दारुण प्रसंगांहुन बालवेधव्य अगदीं भिन्न आहे. महामारीचा उपद्रव होणें हें अनिवार्य भवितव्यतेचें फल आहे खरें. पण बालविधवेचा जिवंतपणीं मृत्यु आपण होऊन उत्पन्न केलेल्या बालविवाहरूपी कालन्याचें फळ आहे, तो मृत्यु आपण होऊन आणतो व त्याचें निवारण व त्याचें ओपध आपल्या हातांत आहे. पण जितकें जितकें जास्ती लिहावें तितकें तितकें विचारा पुरुषांचें हृदय भडभडून येतें, व या अन्यायराक्षसीच्या तडाक्यांत सांपडलेल्या अर्भकांकरितां आणखी किती लिहावें व जागृतास जागें काय करावें ? या विचारानें निगशेचा कळस होऊन जातो. बालविवाहापासून शारीरिक हानि होते, प्रजा अशक्त होते, समाज सत्त्वहीन व परतंत्र होतो, राजकीय अव-
नति होते, पुरुष निरुत्साह, भितरे होतात, स्त्रिया नम्र व परावलंबी होतात, प्रजा कमी होते, बालविवाहापासून अनेक प्रकारचीं दुःखें आपल्यास प्राप्त झालीं आहेत, व एकही फायदा झाला असें सांगतां येत नाही. पण, जरी आपलें यापैकीं एकही नुकसान न होतें किंवा झालें नसेल, बालविवाहापासून जरी दुसरे कित्येक फायदे झाले असतील तरी ज्या बालविवाहापासून अन्यायानें दुःखसमुद्रांत ढकललेल्या या बालविधवा निःसंशय उत्पन्न झाल्या आहेत, त्या बालविवाहाच्या चालीवर लाथ मारणें हें आपलें अव्वल कर्तव्य आहे. विधवाविवाह शास्त्रसिद्ध नसेल व तसें करणें पाप असेल; पण शास्त्रदृष्ट्याही प्रौढविवाहांत कांहीं दोष नाही, व इतकी गोष्ट सचित आहे कीं परमेश्वरासमोर व जगासमोर बालविवाहानें मोठा अन्याय होत आहे व या अन्यायाच्या हतभाग्य बळीपैकीं एकाही बळीस पंकांतून काढल्याचें जें पुण्य आहे तें बालविवाहाच्या सर्व शाखांसाठी पाळल्यानें लागणार नाही.

पुणे, येथे " आर्यभूषण " छा० छा०

Condolement